

Традиција

вашара у Србији

Зборник радова

MZP

МУЗЕЈСКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
SERBIAN MUSEUM ASSOCIATION

МУЗЕЈСКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
SERBIAN MUSEUM ASSOCIATION

ТРАДИЦИЈА ВАШАРА У СРБИЈИ

Зборник радова

Београд 2023.

Издавач

МУЗЕЈСКО ДРУШТВО СРБИЈЕ
Београд, Трг Републике 1а
muzejskodrustvosrbije@gmail.com
www.mdsrbija.org

За издавача

Гордана Пајић, председница МДС-а

Уредница:

Ивана Јовановић Гудурић

Лектура и коректура

Марија Филиповић

Штампа

Rebel Creative

Тираж

50 примерака

ISBN-978-86-80352-04-6

Издавање зборника

Традиција вашара у Србији омогућило је
Министарство културе Републике Србије

Република Србија
Министарство културе

Садржај

Реч уредника	5
Ивана Јовановић Гудурић Вашари у српској историографији: пример публикација Наши нови градови на југу (1922) и Наша стара трговина (1926)	7
мр Рајка Грубић Прилог проучавању организације и функционисања годишњих вашара у Банату (на примеру Великог Бечкерека – Петровграда)	19
Александра Јовановић Шабачки вашар	27
Мср Јована Стојковић Вашари у Крушевцу кроз време	41
Братислава Идвореан-Стефановић Вашари и сабори у Алексинцу и околини (моја сећања из 1960-их)	59
мр Славољуб Л. Петровић Хоћемо ли у Шабац на вашар?	81
Наташа Николић Стари занати на вашарима у Крагујевцу	91
Светлана Радојковић Вашар у Страгарима	103
Јелена Тешић-Вулетић Вашари и јањевске кујунције	115
Тања Ђуђић Забава на вашару	125
Весна Недељковић Ангеловска Вашар као културни феномен	135
Љиљана Трифуновић, Агнеш Нађ Абоњи, Мср Сташа Арсенивић Копривица Утицај конзумеризма на традицију вашара у Србији	149

РЕЧ УРЕДНИКА

Публикација која је пред вама представља завршну фазу вишегодишњег пројекта *Традиција вашара у Србији*, који су са великим успехом реализовали чланови Етнолошке секције Музејског друштва Србије. Чине је стручни текстови етнолога антрополога запослених у нашим музејским институцијама, који су учествовали и у претходним фазама пројекта.

Избор вашара за тему првог заједничког изложбеног подухвата секције био је одређен самим особеностима овог друштвеног и културног феномена. Како наводе колеге Сузана Антић и Саша Срећковић, вашари и сабори су, као ретко које друштвене установе код нас, вековима одржавали суштинске особине српског народног бића и представљали јавну сцену живота у правом смислу речи. Њихова појава, услови развоја и трансформације, као и значај за ужу и ширу заједницу, могу се пратити на основу различитих извора од средњег века, па све до данашњих дана, и то на простору читаве Србије. Још је Вук Стефановић Караџић у *Српском рјечнику* добро уочио и сажето описао основне функције вашара: верску (саборску), трговачку (економску), забавну (културну) и друштвену (у ужем смислу). У новије време потребно је додати и њихову функцију у развоју туризма. С обзиром на овакву вишефункционалност, дуго трајање и широку територијалну распрострањеност, вашари са етнолошке стране нуде могућности интерпретације и презентације и различитих сегмената материјалног и нематеријалног културног наслеђа.

У првој фази пројекта *Традиција вашара у Србији* створена је својеврсна база податка која садржи културно-историјску и етнографску грађу везану за феномен вашара, и то са простора читаве Србије. Захваљујући великом труду учесника на пројекту, обједињен је материјал (фотографије, архивалије, видео записи) из 18 музејских институција. То је била и полазна основа за осмишљавање концепта прве заједничке изложбе Етнолошке секције МДС-а, која је уједно чинила другу фазу пројекта.

Кроз изложбу, у чијој реализацији су учествовала 24 етнолога из 13 музеја, представљени су различити аспекти вашарских окупљања (прва законска регулатива, традиционални занати, гастрономија, различити облици забаве, појава нове робе, први истраживачи...). Поред тога, представљени су и неки од данас најпрепознатљивијих вашара, попут Румског, Шабачког и Неготинског. Изложба је премијерно постављена у децембру 2022. године у Народном музеју у Чачку, након чега је започела своје „путовање“ по музејима широм Србије.

У жељи да прикупљени материјал, као и стечена знања и резултате истраживања учинимо још доступнијим, одлучили смо се за њихово презентовање у форми зборника стручних текстова. Слично концепту поменуте изложбе, зборник садржи радове који сагледавају вашаре из различитих углова „етнолошког посматрања“. У припреми текстова, аутори су показали велико познавање постојеће грађе и извора, као и теоријских оквира и приступа коришћених у њиховој интерпретацији. Иако је код вашарских окупљања присутан велики број сличности, коришћењем различитих извора, савремених теренских искустава, па и личних импресија аутора, створено је динамично и садржински богато штиво. Томе, свакако, доприноси и разнолики илустративни материјал прикупљен из великог броја институ-

ција током претходних фаза пројекта. Поред већ поменуте вишефункционалности вашара, кроз текстове и фотографије дат је акценат и на дугу традицију њиховог одржавања, географске специфичности, као и на трансформацију у савременим условима постојања.

Пројектом *Традиција вашара у Србији* чији је део и ова публикација, чланови Етнолошке секције Музејског друштва Србије промовишу и праксу заједничког рада у области музејске делатности. Стручним приступом, уз поштовање принципа савремене музеологије, желели смо да створимо модел креативног и комплексног приступа у истраживању, документовању, презентацији и интерпретацији елемената националног културног наслеђа.

Као координатор пројекта, овом приликом желим да захвалим свим учесницима који су допринели његовој успешној реализацији. Велику захвалност дугујемо и Министарству културе Републике Србије, које је препознало значај овог пројекта и финансијски подржало реализацију изложбе и зборника *Традиција вашара у Србији*.

У Новом Саду, септембар 2023.

Ивана Јовановић Гудурић
председница Етнолошке секције МДС-а

Ивана Јовановић Гудурић, етнолог антрополог, виши кустос Музеј града Новог Сада

ВАШАРИ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ: ПРИМЕР ПУБЛИКАЦИЈА *НАШИ НОВИ ГРАДОВИ НА ЈУГУ* (1922) И *НАША СТАРА ТРГОВИНА* (1926)

Сажетак: У раду се даје приказ две књиге настале у првим деценијама XX века, а које садрже вредну грађу о пореклу, развоју и функцијама вашара и панађура. Прва књига која се анализира је *Наши нови градови на југу*, аутора Косте Н. Костића, објављена 1922. године. Овде су вашари приказани као важни елементи урбаног развоја, и то кроз њихову примарну - трговинску функцију. Друга књига је *Наша стара трговина*, аутора Драгише Лапчевића, објављена 1926. године. У њој су панађури сагледани кроз законске регулативе и општи привредни и друштвени развој. Оба аутора се позивају на писане изворе и у својим текстовима обухватају период од средњег века па до краја 19, односно првих деценија 20. века.

Кључне речи: панађур, вашар, трговина, Коста Н. Костић, Драгиша Лапчевић

У постојећој литератури на тему вашара и панађура скреће се пажња на дугу традицију њиховог одржавања на простору Балкана. Постојање неке врсте периодичних трговинских окупљања бележи се још од раног средњег века, а њихово порекло на нашим просторима повезује се са хеленским агорама. Вашари су имали важну улогу у економији и током турског периода, када се њихов значај проширио и на област Угарске. Посебно су били развијени у периоду такозваног „караванског” саобраћаја (Марјановић 2014, X). Како су преко простора Балкана пролазили изузетно важни међународни путеви, не изненађује чињеница да су панађури, као места живе трговине, били развијени на овом простору.

Њихов значај полако опада са увођењем железничког саобраћаја, а трасирање пруга довело је до тога да некада по вашарима позната места нестану са међународне трговачке мапе.

У прилог чињеници да су панађури и вашари имали важну улогу у економском развоју појединих урбаних простора и ширих подручја још од средњег века, говоре подаци о њиховој организацији. Право на њихово одржавање, као и присвајање прихода, било је у различитим периодима регулисано одређеним правним актима.

Велики значај панађура и вашара у економском, па и културном развоју српских и других балканских градова, почев од средњовековног периода, препознала су и два истраживача са почетка 20. века. Различити по образовању и професионалним каријерама, Коста Н. Костић и Драгиша Лапчевић оставили су публикације које представљају вредне изворе за истраживање историје и развоја вашарских окупљања. Први, историчар и просветни радник, у

књизи *Наши нови градови на југу* доноси одличну грађу о вашарима као примарним местима међународне трговине. Други, новинар и истакнути јавни радник, у књизи *Наша сџара џрџовина*, панађуре ставља у још шири контекст, често их наводећи као једне од важнијих институција целокупног привредног развоја Србије. Он даје и преглед законских регулатива и аката који су се директно и индиректно односили на област традиционалних панађура.

ЗНАЧАЈ ВАШАРА И ПАНАЂУРА У ЕКОНОМСКОМ РАЗВОЈУ ГРАДСКИХ СРЕДИНА У ДЕЛУ НАШИ НОВИ ГРАДОВИ НА ЈУГУ

Захваљујући напорима Тихомира Ђорђевића, Српска књижевна задруга (СКЗ) је 1922. године објавила књигу *Наши нови градови на југу*, аутора Косте Н. Костића¹. Како Ђорђевић пише у предговору књиге, Костић је текст – или, како он то назива – „монографије“ појединих урбаних средина – приредио након завршетка Балканских ратова 1912 и 1913. године. Тако су се у његовом избору нашли градови који су тада ушли у састав Краљевине Србије (IV). Текстове је приредио и конципирао са идејом да буду интегрално објављени у оквиру једне књиге. Нажалост, прерана смрт, током Првог светског рата, спречила га је у овом подухвату. Рукопис је сачувала његова супруга, која га је проследила Тихомиру Ђорђевићу, и он га, уз додатак предговора, препоручује за штампу СКЗ 1920. године (XII).

Како сам аутор наводи у предговору текста, а преноси Ђорђевић, намера му је била да прикаже прошлост српских градова, пре свега, кроз њихов економски развој и значај. Интересовање за економску и урбану историју, са посебним акцентом на трговини, Костић је показао још као студент. Наиме, он је 1900. године објавио рад под називом *Трџовински центри и друмови на Српској Земљи у средњем и новом веку*, а затим, 1904, и књигу *Сџара српска џрџовина и индустрија, сџудија из културне историје Српског народа у средњем веку*. У овај тематски оквир убрајају се и његови необјављени текстови *Еснафи у Српским Земљама, Град, џрџ варош, Новци и мере у српским земљама, Трџовци и џрџовање*. Према речима Тихомира Ђорђевића, требало је да ови радови буду саставни део докторске тезе Костића на тему *Привреда у Српским земљама*, а на чијој припреми је радио осам година. Нажалост, прерана смрт онемогућила је да овај научни подухват заврши до краја (VII).

Када је реч о изворима које је Костић користио приликом писања *Наших нових градова*, они су остали недоступни читаоцима. Уредништво СКЗ на крају књиге, у форми напомене, наводи да би „научни апарат употребљених извора и литературе отежавао употребу ове књиге...”, наглашавајући да су они већ познати из других радова истог

¹ Коста Н. Костић завршио је основну школу у Нишу, реалку у Пироту, а 1899. године и Велику школу у Београду, Историјско-филолошки смер. Професорски испит из опште и српске историје и географије положио је 1903. године. Након наставничке каријере у Пироту, 1912. године добија место професора Реалке у Београду где остаје све до избијања Првог светског рата. Тада се као комесар војне болнице враћа у Пирот. Преминуо је од последица пегавог тифуса 1915. године (Ђорђевић 1922, IV).

аутора (143). Зато Тихомир Ђорђевић, са друге стране, преноси мишљење стручне јавности о Костићевој првој књизи у којем се, између осталог, каже да је „челичном вредноћом прикупљен велики материјал, којим је објашњен значај појединих трговачких центара и других места...; ретко који извор да је остао неупотребљен“ (V). Имајући увид у Костићеве објављене и необјављене радове, Ђорђевић је такође наглашавао вредност његовог сакупљачког рада када је реч о писаним изворима, док је Костићев научни приступ описао следећим речима:

„За кратко време свога рада он је понајвише улазио у историјске споменике и марљиво их прикупљао и по сродности распоређивао, да би добио слику онога што је тражио...његови штампани радови имају више карактер истраживања него одабирања, више констатације него комбинације, више распоређивања него грађења...“ (VIII)

Тако је и за дело *Наши нови градови на јују* писац предговора истакао да је оно засновано на исцрпној сакупљеној писаној грађи, која је до тада слабо истраживана и коришћена. (VIII)

У контексту бављења темом вашара и панађура, односно првих истраживача који су бележили њихово постојање, дело Косте Н. Костића представља изузетан извор. У овом случају, посматрани истраживач је историчар који, користећи писану грађу, преноси информације о постојању и одржавању значајних вашара и то у дугом временском периоду, од средњег века до последњих деценија 19. века. Са приступом који је већ раније описан и без већих амбиција да се у овој књизи бави појединачним економским и социјалним феноменима, код Костића се не може очекивати детаљнија анализа о постанку, значају и/или развоју панађура и вашара. Са друге стране, њихово ревносно бележење и описивање на основу извора које је имао пред собом, као и „смештање“ у контекст економског јачања појединих градова, могу бити од великог значаја. Код Костића, такође, нема места за данас препознатљиву вишефункционалност вашара. Кроз изворе и белешке путописаца, они су сагледани једино кроз доминантну трговинску функцију. Остали елементи, попут забаве, успостављања социјалних веза и слично, нису били у фокусу Костићевих интересовања. Његова усмереност на трговачку функцију вашара је потпуно очекивана, с обзиром на то да их посматра као показатеље, пре свега, економског значаја једног места, а и са обзиром на временски период на који се грађа односи.

Говорећи о значају **Призрена** као једног од главних трговачких центара на Балкану током средњег века, Костић наводи податак да су у време Стефана Дечанског и цара Душана овде одржавана четири годишња вашара, и то пред црквене празнике: Малу Госпојину, Спасовдан, Аранђеловдан и Никољдан. Такође, наводи и да је приходе од вашара и тргова цар Душан додељивао манастирима (3).

Преносећи наводе Француза Амедије Шомета, који је оставио запис о босанским крајевима 1807/08. године, о **Новом Пазару** пре Првог српског устанка Костић, између осталог, каже да су се на чувеном годишњем вашару, који је

трајао 30 дана, окупљали трговци из Србије, Босне, Албаније, Румелије и Немачке (32). Помен о значају новопазарског вашара Костић проналази и у једном запису из 1833. године.

Описујући **Приштину** почетком 19. века и њену трговачку важност, Костић, између осталог, наводи запис митрополита Стевана Стратимировића, који спомиње тамошњи велики вашар (52). Детаљнији опис приштинског вашара Костић налази у конзулским извештајима француских конзула у Травнику, односно Приштини – Пјера Давида и А. Васа. У извештајима који се односе на прве године друге деценије 19. века, Приштина је описана као значајно трговачко место са два велика вашара. Вас наводи да је у време њиховог одржавања Приштина мењала свој изглед. Пролећни вашар се одржавао у априлу, и то унутар саме вароши, док се јесењи одржавао у септембру, ван градских зидина. Изглед вашаришта описао је следећим речима:

„На септембарском вашару у вашаришту под вењацима (дућанима од грања) продаване су разне тканине, млетачка стакларија, чоха и ножеви из Немачке, муселими, готове хаљине, обућа, мириси, шећер, кафа, оружје, седла, свила из Алепа, ћилими из Смирне, посуђе, коњи и др“ (53).

Костић овом опису додаје и то да су на приштински вашар почетком треће деценије долазили и Срби трговци. Трговачки значај Приштине почиње да опада након два велика пожара, 1859. и 1863. године, као и након трасирања косовске пруге, која је заобишла ову варош. Вашар се, према Костићевим сазнањима, одржавао све до 1876. године, и то у мају, и трајао је две седмице (54).

У опису средњевековног града **Скопља**, Костић у прилог његове привредне развијености издваја и чињеницу да су годишњи вашар у овом граду посећивали трговци Срби, Грци, Бугари, Латини (Италијани и Дубровчани), Арнаути и Власи (13).

Сл. 1 Вашар у у Ужицу, почетак 20. века
(Музеј на отвореном Старо село Сирогојно)

Сл. 2 Сабор у Бањи Маџарује, око 1910.

Ипак, најдетаљнији опис је онај из Прилепа. Вашар у **Прилепу** у средњем веку Костић спомиње у контексту трговачке развијености и постојеће праксе да се приходи од одржавања вашара додељују манастирима и црквама. Тако је приход од вашара, који се одржавао на Митровдан, даван манастиру Трескавац.

Када је реч о вашару у Прилепу током 14. века, наводи и следеће: „Једно место у Прилепу зваше се и онда ‘Панагириште’, где се вашар држао. Доцније, за турског времена, вашар се држао у августу“ (35).

Податке о изгледу и значају пиротског вашара почетком 19. века Костић налази у опису француског путописца Анрија Пуквиља, за којег наводи да је био брат познатог конзула, и такође путописца. У овим записима је наведено да је прилепски вашар један од најпознатијих у „Ромелији“ и да се одржава једном у току године. О изванредној и колоритној понуди робе на вашару француски путописац, према Костићу, наводи да се овде продавало следеће: „стока, вуна, коже, фочанско оружје, руске поставе, индијске тканине, јеменска кафа, мисирски пиринач, па чак и лавовске и пантеске коже из Африке и робље и Дарфура“ (37). Костић наводи још и податак да је до 1850. године највећи вашар у Македонији био у Неврокопу², али да га је прилепски 1857. године надмашио (38).

У опису Прилепа који је сачинио тамошњи учитељ Никола Ганчев Еничерев 1866. године дат је овакав опис вашара:

„На далеко чувени прилепски вашар почиње 15. августа и траје 15 – 20 дана. Вашар се држи у двама пространим дрвеним зградама, које су изнутр издељене на дућане. На вашар се донесе и распрода 7 – 9000. товара разне робе, у вредности на вредности 20 – 30 милиона гроша. Са разних страна тада се искупи силан свет, на 10000 људи разних народности, језика и одела. Дођу поред Срба (чак из Босне) још и странци: Бугари, Грци, Власи, Арнаути, Турци, Персијанци, Јермени, Јевреји и др“ (39).

Костић наводи и да је исти аутор, иначе бугарског порекла, приметио економско опадање Прилепа након аустријске окупације Босне, која је била узрок губитка трговачке важности и других градова на простору Балкана. Тако и вашари у Прилепу у овом периоду, према речима Еничарева, престају да буду „велики, живи, занимљиви и шарени“ (39).

2 Град Неврокоп је након Првог балканског рата припао Краљевини Бугарској, док је до тада био у саставу Отоманске државе. Налази се на крајњем југоистоку, на граници са Грчком. Град је променио име у Гоце Делчев 1951. године.

Костић место **Стругу**, у данашњој Северној Македонији, описује на основу записа европских путописаца 19. века – Ами Буеа, Јозефа Милера, Ивана Јукића³. Они је описују као доста живу варошицу у чијој чаршији је постојао приличан број дућана. У њиховим записима он наилази и на податак да су се у Струги одржавала два годишња вашара, на којима се продавала роба из околних крајева и Средње Албаније. Оба вашара трајала су по 14 дана (88). У вези са одржавањем вашара у данашњим македонским градовима, Костић налази податке за средњевековни вашар у Тетову (91), као и за чувени вашар у Велесу. О овом последњем забележио је да је 1892. године изгубио свој некадашњи значај (103).

У записима о малој вароши **Гусињу**, Костић наилази на податак да је у 18. веку овде одржаван познати вашар. Он се позива на тврдње извесног Хекера, који наводи да је на гусињски вашар долазио свет из „целе Румелије” (79).

На крају, треба поменути и Костићеву заблешку о **Јањеву**, где он, говорећи о чувеним јањевским кујунџијама, наводи да су своје производе продавали на вашарима „по Бугрској, Македонији, Србији, Босни, Румунији и другим земљама” (132).

Сл. 3 Вашар у Ваљеву, 1917.

Сл. 4 Посејиоци на вашару у Београду, 1925.
(Етнографски музеј у Београду)

3 Ами Буе (Хамбург 1794 - Беч 1881), немачко - аустријски лекар, путописац, геолог и географ. Посебно га је интересовала тада мало истражена Европска Турска. Са својих путовања и истраживања југоисточне Европе оставио вредне податке и грађу о животу у тадашњим српским крајевима (Матовић 2019, 55). Joseph Müller (Рајхенау 1811 – Праг 1845), доктор медицине, током епидемије куге 1837. и 1838. као медицински комесар боравио је на простору Јужног Балкана. По повратку у Праг, 1844. године, објавио је путопис у којем је описао делове Албаније, Румелије, Македоније и Црне Горе (Прогоић 2022) . Иван Фрањо Јукић (Бањалука 1818 – Беч 1857), босански фрањевац, просветитељ и путописац. Сматра се аутором првог земљописа Босне (1851) који је написао на основу властитих путовања, бележака и доступних извора (Šiniković 2014).

ЗНАЧАЈ ВАШАРА И ПАНАЂУРА У ЕКОНОМСКОМ РАЗВОЈУ СРБИЈЕ У ДЕЛУ НАША СТАРА ТРГОВИНА

Драгиша Лапчевић, политичар, посланик, новинар 1926. године објавио је у Београду књигу под називом *Наша старина ирловина, ирлози културно-историјски и етнографски*. Лапчевићев порив за истраживања у области економске историје и народне економије потицао је од његовог става да је за разумевање историје једног народа неопходно познавати социјалне факторе и економске услове његовог развоја. О изворима које је користио у својим истраживањима, у уводу књиге каже:

”...да би наши будући историци имали што више такве грађе, ја и пишем и штампам ове књиге, у којима се та грађа или сасвим изнова сабира (што је најчешћи случај) или се прибира са разних страна и, колико толико систематиче.” (1926, 4)

Писани извори које Лапчевић користи односе се највише на период 19. века, а аутор их углавном наводи у виду напомена унутар текста. За потребе писања *Наше старине ирловине*, аутор је био добро упознат и са законима и државним регулативама које су се односиле на овај друштвени сегмент. Он по потреби цитира или наводи њихове делове, неретко дајући и критички коментар на њихов садржај. Тако се у тексту спомињу *Душанов законик* (овде аутор први пут спомиње термин панађури, као места на којима се окупља велико мноштво народа), *Светиостефанска хрисовуља* (штампано издање из 1890), *Устав Књажевства Србије* из 1838. године, и друга акта, о којима ће бити речи у наставку.

Детаљније разматрање појмова панађур, трг, сабор Лапчевић уводи у посебном поглављу књиге. На самом почетку даје кратак осврт на средњовековни период, када се, како наводи, трговина обављала на повременим трговима (панађурима), који су доносили велики доходак владарима, властели и манастирима. Овде се, између осталог, позива и на *Раваничку повељу* кнеза Лазара, у којој се спомињу два панађура у Мачви (16, 17). У наставку текста Лапчевић преноси делове законских регулатива којима је држава уређивала област одржавања панађура и вашара средином 19. века. Тако су овде приказане *Уредба о држању ианађура* (1839), *Закон о ианађурима* (1865), Расписи Министарства народне привреде из 1879. и 1889. године, *Закон о сеоским дућанима* (1870). Поред цитирања изабраних чланова закона и делова текста наведених правних аката, Лапчевић даје појашњења о контексту њиховог доношења, мањкавостима, односно о разлозима за њихове корекције до којих је временом долазило.

Панађурима, њиховом настанку, развоју од средњовековних тргова па до њихових измењених форми крајем 19. и почетком 20. века Лапчевић је посветио три посебна поглавља књиге. Говорећи о њиховом привредном значају кроз историју, почев од средњег века, он између осталог каже:

„Од огромнога значаја у оновременој трговини, панађури су надмашили и сталне тргове и факторије трговачке, па су и у новој Србији, дуго времена, и чувени били и играли видну улогу како у снабдевању нашег света, тако и у трговини извесних облика” (34).

Интересантно је запазити да у појашњењу традиционалног одржавања пролећних и јесењих панађура Лапчевић скреће пажњу на њихову условљеност развојем и врстом сточарства (посебно овчарства) у појединим крајевима Србије. С обзиром на то да је једна од примарних функција панађура одувек била трговина стоком, овај сегмент текста је од великог значаја. Тако он овде наводи да су пролећни панађури посебно били развијени у местима смештеним у планинским подножјима, на којима су одгајивачи продавали овце и јагњад сељацима из других крајева, где није било могућности да се одржи „стални запат” (35). Као пример наводи Крушевац и Ужице. Ипак, Лапчевић наглашава да су одувек већи значај имали такозвани јесењи вашари, који су се одржавали од Илиндана до Ваведења. На њима су се продавали вуна, кожа, мед, восак, зрео кајмак и сир, као и товљена стока (36).

Када је реч о описима појединих панађура у прошлости, Лапчевић се позива на записе путописаца. Опис панађура у Јужној Србији у 17. веку проналази у записима доктора Едварда Брауна⁴, о којима каже:

„Доктор Браун је видео многе тадашње панађуре. Држе се, вели, обично на каквом пространом месту које је ограђено и подељено на улице и проласке према различитој роби која се продаје на панађуру. Видео је велике панађуре у Лесковцу и у другим местима” (30).

Позивајући се на описе путописаца са почетка 19. века, Лапчевић помиње још и старе панађуре у Приштини (опис француског конзула Васа), у бањи Тујлан код Струмице, Србици, Лесковцу и Бовану (опис Хаџи Калфе) (30, 31).

Посебно поглавље Лапчевић је посветио опису ваљевског панађура одржаног на Илиндан 1924. године. У уводном делу овог дела текста он доноси опис панађура одржаваних у Ваљеву у ранијим периодима, наводећи да су на њих долазили трговци и народ из ваљевског, шабачког, ужичког, подрињског, рудничког и београдског округа, као и из делова Босне. Поред примарне трговачке функције, он овде први пут спомиње и социјални и забавни аспект вашара, и то следећим речима:

„За ваљевске се вашаре некадашње знало и са стране, што су они, у неку руку, били велики, огромни сабори, на којима су се знанци и пријатељи састајали, на којима су кола играна, на којима су се певачи из разних села и крајева у песми натецали, у којима су се, најзад, и нека

⁴ Др Едвард Браун, Енглец, објавио је путопис *Крајњак извештај о неким путовањима по Угарској, Србији, Буџарској, Македонији, Тесалији, Аустрији, Штијајерској, Корушкој, Крањској и Фурланији*, на основу својих путовања током 1668. и 1669. године (Милетић 2016, 91).

врста традиционалне Олимпијаде изводиле: скако се скока са ђустека, теглило се клипка, бацало се камена с рамена, рвало се...”(39).

Када је реч о поменутом вашару одржаном 1924. године, Лапчевић констатује да је приметно опадање како посећености, тако и разноврсности робе које се нудила. Продавала се највише вуна и дрвени судови које израђују сељани из ужичких села, али и даље је примарна била трговина стоком („говеда колубарска, сименталска и швајцарска и крупни коњи) (40). Поред промена у трговачком промету, он истиче и промене до којих је дошло и у забавном аспекту вашара, констатујући да једино још свирају и певају Цигани и сеоски дечаци који купују свирале и двојнице (39). Као разлоге за смањење значаја панађура и вашара Лапчевић наводи развој саобраћаја и трговине, који су пружали сељаку могућност да свакодневно набави потрештине по које је раније одлазио на вашаре, као и да прода своје производе (35). Ипак, он напомиње да потреба за панађурима и даље постоји, али предлаже да их треба разређити, а при одређивању термина за одржавање водити рачуна о привредним специфичностима појединих крајева (36). То посебно наглашава када је у питању трговина стоком, за коју сматра да ће даље бити доминантна на вашарима. Овде, такође, износи и свој став о важности модернизације овог сегмента трговине кроз увођење ветеринарских служби, употребу модерних хладњача, „кредитних установа” које би биле у вези са светским пијацама, и слично (исто). Будућност вашара аутор види још и у продаји предмета домаће радиности, које назива „зимски рукоделни радови”. За ову врсту робе он сматра да би још било заинтересованих купаца из крајева у којима се она користи а не производи (37).

Сл. 5 *Сточни вашар у Књажевицу, 1927.*
(фото: Петар Ж. Петровић, Етнографски музеј у Београду)

Сл. 6 *Продавац мерица на вашару у Пејировцу, 1936.*
(фото: Петар Ж. Петровић, Етнографски музеј у Београду)

Посебно поглавље књиге посвећено је институцији сабора, за које Лапчевић сматра да потичу од старих панађура и вашара који су се одржавали у време турске власти у околини манастира. Овде преноси описе сабора које су дали Вук Стефановић Караџић, Вук Врчевић, Ј. Х. Васиљевић. За разлику од панађура, чија је функција била првенствено економска, сабори су, према Лапчевићу и његовим изворима, имали превасходно социјалну димензију. Од производа који су се нудили углавном се спомињу храна и пиће (печено месо и риба, вино, ракија, боза, лимунада, кафа), лицидерски колачи и ситнија роба попут ципела и папуча. О њиховом друштвеном и забавном карактеру каже следеће: „...сад свет долази на њих да се проведе, да се наигра, да се момци и девојке виде” (44).

Поред вредне грађе о економској функцији панађура и вашара у прошлости, о њиховом развоју, понуди и трансформацијама кроз време, текст Драгише Лапчевића доноси и неке занимљивости које се ретко могу наћи у сличним изворима. Тако већ на почетку износи интересантан податак, чини се – по властитом сећању, да су се на пијацама и панађурима продавале и књиге. Као пример, наводи извесног трговца Јаноша који је у Ужицу, „а доцније и по панађурима носио и продавао Доситеја, Вука, Видаковића“ (14).

Посебно је занимљив опис који даје на самом крају књиге, у поглављу „Просјаци и сецикесе“. Овде Лапчевић, између осталог, доноси сведочење старог коцкара Симе Каштрње, са којим је, по власитим речима, провео извесно време у затвору. Оно говори о „начину рада” сецикеса по вашарима, а Лапчевић га преноси у форми цитата (у првом лицу). Искусни информант му је детаљно испичао на који начин су се организовали, варали и подмићивали полицију, скретали пажњу присутнима како би могли неометано да „секу и ваде кесе”, и на крају, како су делили плен (84, 85).

Сл. 7 Вашар у Ужицу, 1938.

(фото: Б. Дробњаковић, Етнографски музеј у Београду)

Сл. 8 Музичари на вашару у Београду

(Етнографски музеј у Београду)

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Тихомир. 1922. Предговор у *Наши нови трагови на Јују*, Коста Н. Костић. Београд: Српска књижевна задруга.
- Костић, Коста Н. 1922. *Наши нови трагови на Јују*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Лапчевић, Драгиша. 1926. *Наша сѝара ѝрѝовина, ѝрилози кулѝурно – истѝоријски и еѝтноѝрафски*. Београд: Штампарија ”Мироточиви”.
- Марјановић, Милош. 2014. Предговор у *Вашар у ѝѝраничју истѝочне и јуѝоистѝочне Сеѝије*, Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет.
- Матовић, Мирјана. 2019. *Фраѝменѝи о Чачку*. Књига I. Чачак: Народни музеј Чачак. Милетић, Гордана. 2016. Смедерево и околина у путописима страних путописаца 15, 16. и 17. века. *Смедеревски зборник*, бр. 5: 75 – 98.
- Proročić, Božidar. 2022. “Crna Gora i primorje u očima Jozef Milera”. *Aktuelno*. <https://www.aktuelno.me/crna-gora/crna-gora-i-primorje-u-ocima-jozef-milera/> (postavljeno 28. 10. 2022, preuzeto 12. 07. 2023).
- Šiniković, Marko. 2014. “Istaknute ličnosti Banjaluke (VI): Ivan Franjo Jukić uzdizao kulturu, a osta bez groba.” *Nezavisne novine*. <https://www.nezavisne.com/novosti/banjaluka/Istaknute-licnosti-Banjaluke-VI-Ivan-Franjo-Jukic-uzdizao-kulturu-a-ostao-bez-groba/244211> (postavljeno 11. 05. 2014, preuzeto 12. 07. 2023.).
- Vranje kroz vekove (1): sitnička dolina i prištinski kraj – sredina srpske države.

мр Рајка Грубић, етнолог, музејски саветник Народни музеј Зрењанин

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ФУНКЦИОНИСАЊА ГОДИШЊИХ ВАШАРА У БАНАТУ (на примеру Великог Бечкерека – Петровграда)

Сажетак: Годишњи вашари у Великом Бечкереку су се одржавали најчешће три до четири пута годишње, у данима који су били прописани од стране саме државе. На њима се продавала крупна и ситна стока, пољопривредни и занатски производи и остала трговачка роба. Као стециште трговине, они су доносили значајне приходе у градску касу. У овим приходима највећи удео су имале *градска њрошарина* и *местарина*. Градске власти су чиниле све да обезбеде што боље услове за њихово одржавање. Тако се у Великом Бечкереку вашариште налазило готово у самом центру града и заузимало преко 11 хектара земље. Поред добре локације, обезбеђене су биле и добро организоване пратеће службе попут капиција, станица за наплату такси и ветеринарске службе.

Кључне речи: годишњи вашари, трошарина, местарина, капиције, вашарске шатре, вашарске службе

Традиција бечкеречких годишњих вашара стара је колико и име насеља. Они су били познати не само у околини већ и у ближим и даљим околним земљама. Одржавали су се најчешће три до четири пута годишње (ИАЗ, Ф.97, Вашарска тарифа, Годишњи вашари; Збирка повеља 1765–1847; 1765–1847; Зубковић 1954, 3.), у данима који су били прописани од стране саме државе. На њима се продавала крупна и ситна стока, као и пољопривредни и занатски производи и остала трговачка роба.

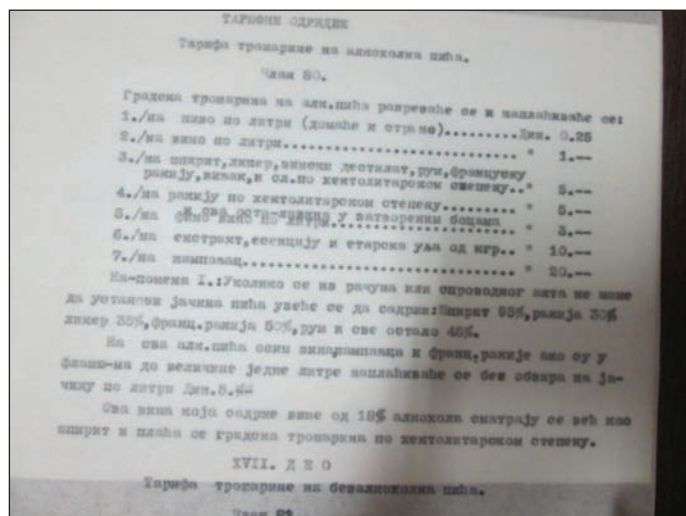
Годишњи вашари су одиграли велику улогу у развоју трговине, заната, пољопривреде у времену када су копнене везе још увек биле слабо развојене, када се транспорт робе углавном обављао воденим путем, што је умногоме отежавало комуникације између удаљенијих места и предела (Станојловић 1938, 263-267).

У Великом Бечкереку годишњи вашари су се одржавали готово у самом центру града, заузимајући преко 11 хектара земље, што недвосмислено сведочи о томе колико су сам град и локална власт били свесни важности и улоге ових вашара у развоју града. Управо из тог разлога се локална власт борила за сваки педаљ вашаришта. Да бисмо потврдили ову чињеницу, навешћемо пример овдашње крчмарице Чарне Стојанчеве, која је 1928. године упутила захтев Градском савету да јој се дозволи да на вашаришту подигне бараку у којој би отворила крчму. Градски савет одбија ову молбу уз образложење да се *“не може дозволиити да се градско вашаришће закрчи сјално њодињутим зградама”* (ИАЗ, Ф.97, 5732/928).

су постављене трошаринске станице (капије). Тако је на улазу у Велики Бечкерек постављена станица на Арадачком друму (прилаз од Новог Сада), на Елемирском и Меленачком друму (прилаз од Кикинде) и у Милетићевој улици (прилаз од Црње и Вршца) (ИАЗ, Ф.97, 10674/1939).

На овим станицама су радиле тзв. капиције. Из једног дописа из 1939. године, упућеног председнику градске општине, сазнајемо да су трошаринске станице биле отворене само преко дана, што је доводило до великих гужви и кријумчарења током ноћи; да су капиције имале мале плате те су биле поткупљиве; да нису постојале ваге већ се роба одока мерила и тако наплаћивала трошарина и увознина (царина); да, услед недостатка телефонске везе, није постојала координација и комуникација између капиције и полицијске службе... (ИАЗ, Ф.97, 10674/1939).

Када је пак у питању наплата местарине, још је на скупштинској седници Торонталске жупаније за Велики Бечкерек, одржаној децембра 1797. године, одобрена вашарска тарифа која се односила не само на трговачку робу већ и на занатске производе. Тако, између осталог, у отправку ове одлуке стоји:

Сл.3 Извод из Правилника о најлаићи њрошарине, Пејровирад, 1941. (ИАЗ, Ф.97, 6569/1941)

... занайлије ће се од својих њроизвода ѡааксирати на следећи начин:

- крзнари
ако њродају у шайѡору скуѡиоцена крзна и друге драѡиоцене ѡрегмеѡе: 45 крајцера, ако њродају у шайѡору или ван шайѡора обичне ѡроизводе: 29 кр.,
- абаѡије
ако ѡродају само ѡѡѡове сѡѡвари: 34 кр., ако имају само мало робе: 17 кр.,
- сѡѡлари
у шайѡору: 20 кр.,
- казанѡије
са шайѡром или без шайѡре: 30 кр., ѡѡовар лађе ѡрнѡарије, ако се ѡродаје одједном: 34 кр

Наплата местарине се вршила на неколико благајни, које су биле постављене на улазима у вашариште (ИАЗ, Ф.97, 33170/1939). Месне занатлије и трговци који су учествовали на вашарима све до почетка 20. века су, као и остали, плаћали ове таксе, да би већ почетком 20. века били ослобођени плаћања местарине. На овај начин је локална власт давала значајан подстрек овдашњим трговцима и занатлијама како би у што већем броју и са што више робе учествовали на годишњим вашарима. Само учешће је представљало потенцијалну могућност за добру продају, чиме би се

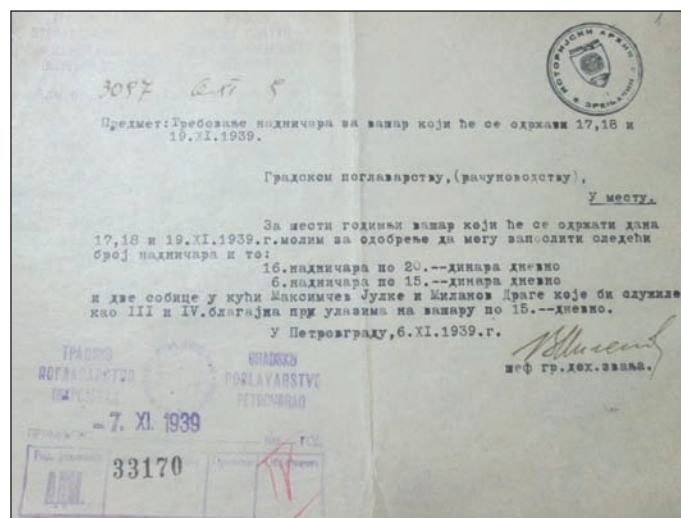
обезбедила средства за њихов даљи рад. За успешност годишњег вашара били су задужени и надничари, који су упошљавани од стране града (ИАЗ, Ф.97, 33170/1939).

Роба се најчешће продавала у шаторима који су подизани приликом доласка на вашаре. Тако, на пример, локални лист *Хирадо* из 1934. године, у коментару који се односи на успех вашара, бележи да је на њему било 40 шатора са одећом, 16 крзнарских и шеширџијских и преко 20 опанчарских шатора (Hiradó 1934). Исти лист из 1930. године, у тексту под називом *Стџрани џрџовци џрејлавили Бечкерек* наводи како је „на вашару било лецеџерских шайџри, шайџри са иџрачкама и шайџри са арџииклима за оиџиџу уџоџреџу” (1930 b).

Сви учесници који су доносили робу борили су се за што боље место на вашару. Добро, тј. прометно и видно место на вашару значило је, у великој мери, добар промет. Да би се избегло добијање повољног места само на основу тога ко пре дође, и да би завладао какав-такав ред у његовој додели, Банатска трговачко-занатска комора упутила је Банској управи представку у којој:

„моли да се донесе наредба која ће регулисати место занатлијама на вашарима. Места треба да се одреде према редним бројевима обртних дозвола, што значи да онај занатлија који је раније добио дозволу добије и повољније место, док би занатлије из провинције добијали место према удаљености од града.” (Hiradó 1932).

За разлику од трговаца и занатлија који су своје производе продавали под шаторима, трговци рогатом, ситном стоком и коњима нису много зависили од места које су заузимали на вашаришту. На великобечкеречке вашаре су пристизали трговци коњима из Бачке (Hiradó

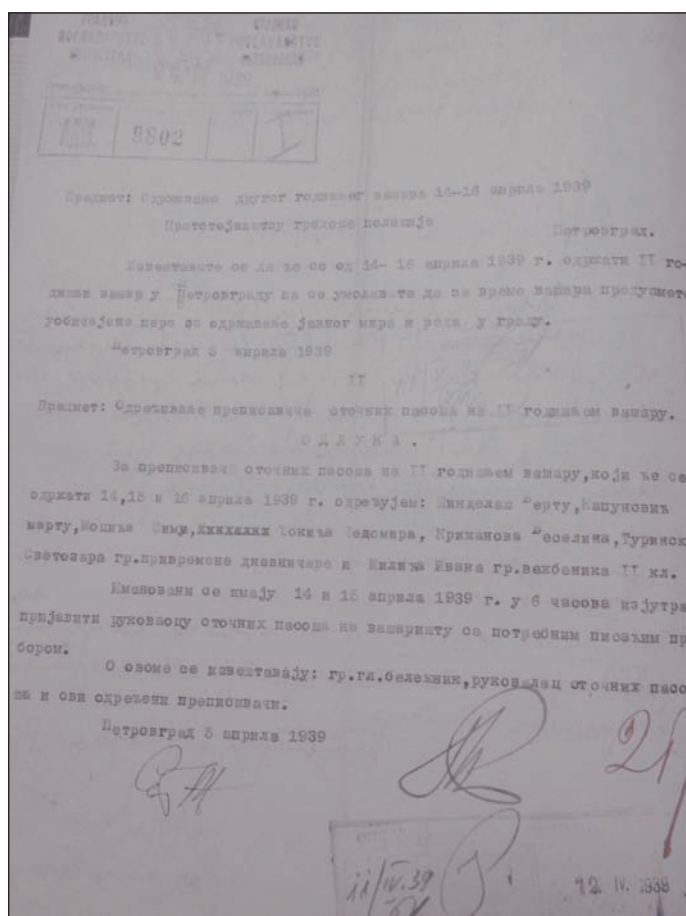
Сл. 4 Требовање надничара за годишњи вашар у Петровграду, 1939.

Врста	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.	Кол.
Ковче	250	20	500	300	Чуџиџу	250	40	1200	500	
Крџа	500	220	400	700	Крџа	2500	200	900	100	
Крџа	150	50	450	250	Крџа	2500	200	120	400	
Крџа	60	40	1200	850	Крџа	5	—	—	—	
Крџа	250	70	1500	700	Крџа	4	—	—	—	
Крџа	50	4	5000	1500	Крџа	2500	225	2500	500	
Крџа	—	—	—	—	Крџа	220	75	5000	100	
Крџа	2000	220	2500	500	Крџа	—	—	—	—	
Крџа	2250	320	3000	650	Крџа	15	2	500	300	

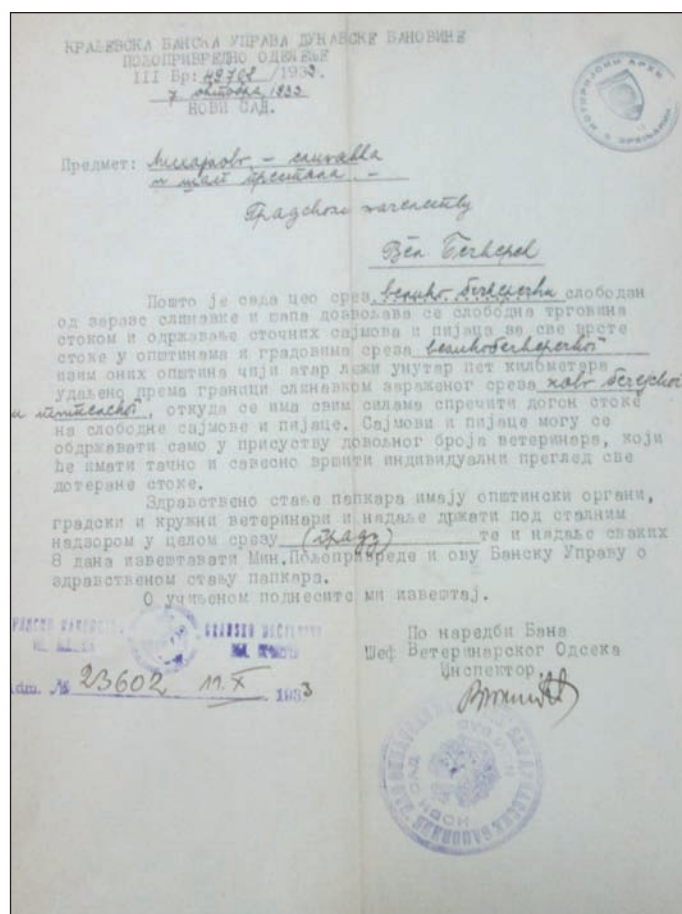
Сл 5 Извештај о вашарском џрометиу, Велики Бечкерек, 19, 20. и 21. мај 1922.

1930 b), Босне (Wochenblatt 1902), Сегедина (Wochenblatt 1884 a), Суботице (Torontál 1900), Мађарске, Аустрије... (Hiradó 1930 a). Коње су куповали сељаци да би их користили приликом обраде земље или као теглећу марву. Куповани су и за војску. Поред коња, на великобечкеречким вашарима продаване су и свиње, говеда, овце, перад...

Продаја стоке увек је била уско повезана са заразним болестима, чему је власт придавала велики значај. Становништво је упозоравано, догон стоке на вашаре је забрањиван, били су обавезни сточни пасоши. Међутим, нису се сви придржавали ових прописа. Нарочито су Роми избегавали законске одредбе, што је представљало велики проблем тамошњој ветеринарској служби. Наиме, Роми, одавнина познати као трговци коњима, на вашаре су углавном догодили коње без сточних пасоша. Управо је из тог разлога ветеринарско одељење града Великог Бечкерека тражило од

Сл. 6 Одлука о јосћављању јомоћника – йрејисивача йасоша за друји йодишњи вашар, Петровірад, 1939.

Сл. 7 Извештај шефа ветйеринарској одсека о йрестйанку заразе слинавке и шайа у великобечкеречком округу, 1933.

градског начелника да се на вашаришту одреди посебно место за коње које су догонили Роми; да се похапсе сви Роми који се врзмају око вашаришта са коњима без сточног пасоша и да им се ти исти коњи одузму; да једном месечно полицијски органи врше рације међу ромским становништвом како би им били одузети сви коњи без сточног пасоша (ИАЗ, Ф.97, 16948/1929).

Сточне заразе (шап, црвени ветар и сакагија) које су у Банату харале нарочито између два рата, утицале су на обимност посла ветеринарске службе. Из тог разлога су градске власти уводиле и помоћнике – преписиваче сточних пасоша, како би се посао везан за продају и куповину стоке одвијао што ефикасније (ИАЗ, Ф.97, 9802/1939). По потреби, уочи вашара на вашариштима су поправљане и канцеларије у којима су, између осталих, радили ти исти преписивачи сточних пасоша (ИАЗ, Ф.97, 16899/1925).

БРОЈ И ДУЖИНА ТРАЈАЊА ГОДИШЊИХ ВАШАРА

Број годишњих вашара који су се одржавали у Великом Бечкереку, као и дужина њиховог трајања били су променљива категорија. У време ратова и нестабилних економских прилика одржавани су најчешће три пута годишње у трајању од три дана. У стабилнијим временима било их је и по шест током године и најчешће би трајали по четири дана.

Годишњи вашари су били распоређени по одређеним временским интервалима. Када их је током године било три, онда су одржавани с пролећа (април, март), средином лета (јули, август) и с јесени (октобар, новембар). Тачно време одржавања је регулисао *Закон о радњама* Банатско-дунавске бановине и то на предлог који је подносило Градско представништво тј. управа.

На број вашара, као и на сам промет који се на њима одвијао, у великој мери су утицали и годишњи вашари који су се одржавали у околини. Тако нпр. локални лист *Вохенблаи*, за вашар који је одржан октобра 1887. године доноси следећи коментар:

„Вашар није приказао оно што је обећавао и наше занатлије су разочаране. Ми овоме видимо разлог у томе што су вашари јако расцепкани. Скоро свако село има свој годишњи вашар. Нужно би било да се ограничи број дозвола за вашаре само на централна места” (Wochenblatt 1887).

Наиме, поред Великог Бечкерека, дозволе за одржавање годишњих вашара имали су и Јарковац (три годишња вашара) (Wochenblatt, 1872), Сечањ (два годишња вашара) (Wochenblatt, 1867 b), Хајдучица (Wochenblatt 1867 a), Велики Торак (Банатски Гласник 1924).

Оваква ситуација је довела до тога да је Банатска трговачко-индустријска комора тражила од Министарства трговине да повуче све војвођанске вашарске концесије и да исте остави само градовима и среским местима (Torontál 1925 a). У одговору који је након ове представке уследио, од стране Министарства трговине, стоји да се генералним наређењем не могу опозвати раније дате одлуке, али да ће се „... узети под ревизију вашарске дозволе и на основу предлога надлежних комора и великог жупана одлучити којим ће се местима и у којем броју дозволити даље одржавање вашара...”(Torontál 1925 b).

Занимљиво је како се и светска економска криза, која је завладала крајем двадесетих година, одразила на годишње вашаре у Великом Бечкерекy. У локалној штампи из тог периода срећу се наслови попут: „Божићни вашар без купаца” (Torontál 1927) и коментари

„...Вашар је био веран одраз економске кризе. Понуде има али потражње врло мало” (Torontál 1928), „Нема вашара јер нема новца” (Torontál, 1927). Занимљиво је да се први пут спомиње како је полиција, током трајања вашара, ухапсила 14 лица због крађе. Узрок оваквог несвакидашњег догађаја, локална штампа такође налази у економској кризи (Torontál 1929).

На успех једног вашара, тј. на дужину трајања и промет који се на њему остварује, поред до сада наведеног, значајан утицај имале су и временске прилике. На који начин и у којој мери су киша или лепо време утицали на успех једног годишњег вашара, можда најбоље осликавају следећи делови објављених текстова:

„...Последњи вашар у години услед лошег времена је слабо успео. У недељу 5. октобра киша је тако падала да страни трговци у својим шатрама нису могли опстати те су многи, већ дан раније напустили наш град...” (Wochenblatt 1884 b)

„...Данас је отпочео и индустријски вашар на који је, међутим, дошло врло мало занатлија и трговаца са стране, вероватно због лошег времена...”(Torontál 1904).

„Данашњи трећи дан вашара опрала је киша која пада од ране зоре. Сточни вашар је врло мали. Приспели трговци и занатлије са разном робом највећим делом нису ни распаковали своју робу...”(Torontál 1912).

„...Јуче је био вашар занатске робе и овим је завршен августовски вашар у Великом Бечкерекy. Време је било ведро и врло лепо. На вашаришту је било мноштво света и продавци су правили одличан пазар. Вашар је трајао до касно у ноћ...”(Torontál 1913).

Сл. 8 Објава у листу Пољопривредник, 25.03.1937.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

Банајски Гласник. 1924. Бр. 6: 4

Зубковић Павле. 1954. Повеља краља Фердинанда I од 21. марта 1844. године, којом одобрава одржавање годишњег вашара, по реду четвртог, *Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину*, година II, свеска 3

Пољопривредник. 1937. Бр. 10: 5

Станојловић Александар, *Пејровићград*, Петровград 1938.

Hiradó. 1930a. Br. 160: 3 *Hiradó*. 1930b. Br. 185:3 *Hiradó*. 1932. Br.115: 4

Hiradó. 1934. Br. 269: 2

Torontál. 1900. Br. 45: 3

Torontál. 1904. Br. 47: 2

Torontál. 1912. Br.199: 3

Torontál. 1913. Br. 189: 2

Torontál. 1925 a. Br. 142: 2

Torontál. 1925 b. Br. 152: 2

Torontál. 1927. Br. 293: 2

Torontál. 1928.Br. 118: 3

Wochenblatt. 1867 a. Br. 5

Wochenblatt. 1867 b. Br. 34

Wochenblatt. 1872. Br. 52

Wochenblatt. 1884 a. Br. 33: 3

Wochenblatt. 1884 b. Br. 41: 4

Wochenblatt. 1887. Br. 42: 4

Wochenblatt. 1902. Br. 9: 5

ИАЗ (Историски архив Зрењанин), Фонд Градско поглаварство (Ф.97), Вашарска тарифа, Годишњи вашари

ИАЗ, Збирка повеља 1765–1847; 1765–1847.

Александра Јовановић, етнолог – антрополог, музејски саветник Народни музеј Шабац

ШАБАЧКИ ВАШАР

Сажетак: Велику улогу у повезивању Шапца са осталим привредним регионима, како у Србији тако и ван ње, имао је панађур који се у овом граду одржавао и пре 1839. године (у Тополику на Ђурђевдан), када је донет *Закон о панађури*. Први помен о традицији организовања вашара у околини Шапца је из XIV века, у Раваничкој повељи кнеза Лазара, којом дарује нека села из Мачве и Битве манастиру Раваници. У XIX веку у Шапцу су одржавана два вашара у Тополику – о Ђурђевдану и Митровдану. Од почетка XX века уведен је и вашар на Малу Госпојину одржан у „Михајловцу“ – на хиподрому Дриносавског кола јахача „Кнез Михаило“. После Првог светског рата изостављена су прва два вашара и остао је само вашар на Малу Госпојину, иако је било предлога да се одржавају још два – други на Духове, и трећи, као и пре рата, на Митровдан. Непосредно пред напад Немачке на Југославију, шабачкој општини је стигло одобрење да се могу одржавати још два вашара – о Ђурђевдану и Петровдану, али они никада нису ни одржани. После Другог светског рата наставио је да живи Малогоспојински вашар.

Кључне речи: Шабац, Мала Госпојина, вашар, трговина, забава

ПАНАЂУРИ У СРБИЈИ

Панађури (реч грчког порекла (πανηγύρι) значи исто што и реч сајам, вашар (реч мађарског порекла и означава скуп великог броја продаваца и купаца у неком месту одређеног дана, ради трговања) („Вашар“ 1967, 337-338 и „Панађур“ 1971,317) су у Србији први пут законски установљени *Уредбом о држању панађура* од 13. јула 1839. године, чиме су уведени нови и потврђени стари панађури у 17 места, у сваком округу по један (између осталих и вашар у Тополику испод Шапца, на Ђурђевдан, који је установљен за унутрашњу трговину и трајао три дана). Уредба је објаснила смисао и циљ панађура:

„Да би сваки Србин потребе своје у неко известно време лакше набављати, а своје ствари удобније продавати могао; да би се обштим састајањем и купаца и продаваца дух трговачки међу народом развио и трговина процветала, опредељује се: да се по свим окружиама Србије панађури заведу, и сваке године по једанпут држе ...“ (Вучо 1954, 284).

Уредба је наглашавала економску функцију панађура и истицала његов друштвени значај. На панађурима се могла продавати стока и производи радиности, али су извршена ограничења у погледу продаје страних занатских и

индустријских производа. Из тог разлога, Уредба је предвидела две категорије панађура: панађури за продају марвених и домаћих („отечествених“) производа, који су трајали три дана, и панађури на којима се поред ових производа могла продавати и страна роба, који су трајали пет дана. Иако је вашар у Тополику испод Шапца трајао три дана, на њему су се продавали и инострани производи, што је ометало продају домаћих. Због тога је Општински одбор донео забрану продаје иностраних производа, али је она имала краткотрајно дејство.

Сл. 1 *Грнчарија*, 2000. (фото: Александра Јовановић)

Сл. 2 *Пинтери*, 2012. (фото: Александра Јовановић)

Панађури који су постојали до доношења Уредбе о држању панађура 1839. године, задржали су све обичаје у начину рада, обиму, врсти производа који су на њима продавани, тако да су и даље били нека врста већих и чувенијих панађура, не само локалног, већ и ширег, иностраног значаја. Уредба о панађурима је регулисала промет на панађурима и наметнула чврсту организацију, која је предвиђала све могућности што проистичу из таквих пословних односа међу учесницима панађура, односа учесника панађура према властима, и односа власти према панађурима. Панађури су били институција на закону заснована, која је улазила у делокруг и под надзор централне власти и државног апарата (Милић 1959, 138). Најпозитивнија улога панађура на унутрашњем тржишту састојала се у оживљавању унутрашњег промета међу нахијама (касније окрузима). Донете су мере којима су била предвиђена руководства на панађурима, јер су се – услед недовољног броја органа власти и недовољног надзора – на панађурима дешавале крађе, туче, немири, којих је после 1839. године, захваљујући новој организацији власти на вашарима, било знатно мање (Милић 1959, 139). Користи од панађура су имали његови учесници и држава убирањем прихода у виду разних такси на панађуриштима. Вашарски приходи су одлазили у корист општина на чијој се територији одржавао панађур, пошто су и расходи ових панађура теретили те општине (Исто, 140). Сви производи које су продавци доносили на вашар подлежали су обавезном таксирању према одређеној тарифи. Убирани су приходи од вашарских дућана и дажбина за место које заузимају учесници на вашарима, који нису држали радње ни механе, већ су поред својих кола

продавали своје производе (Исто, 244). Највеће таксе су биле прописане за место за трговачке дућане и за механе, а најниже су биле за занатске дућане, у којима су занатлије продавале производе својеручне израде: болтацијску робу, терзилук, абацилук, сарачлук, грнчарију, пољопривредне справе и алате, готову одећу и обућу, производе папуцијског, ћебецијског, ткачког, кујунцијског, мумџијског, чаругџијског, мутавџијског, фишеџијског, памуклијашког, ћурчијског и свих осталих заната (Вучо 1954, 285). На панађурима је била развијена и трговина страном робом. Сарачка и гвожђарска роба доношена је из Босне, бакарни судови из Немачке, занатска роба из Турске, грубо пештанско платно и друга текстилна и индустријска роба из Аустрије. Страни производи, које су продавали страни трговци или њихови агенти, су по свом квалитету и приступачним ценама имали добру прођу на панађурима. Страна роба продавана је и на панађурима одређеним искључиво за трговину стоком и занатским производима домаће израде (Исто 288). Решењем од 1859. године прописана је забрана продаје свих страних производа на панађурима. Ова забрана је ишла на штету унапређења пољопривреде у Србији, која у то доба није имала своју индустрију способну да задовољи потребе сељаштва у модернијим земљорадничким алатима. Сељаштву је било потребно да купује од страних трговаца разно семење, приплодна грла и остало за унапређење заостале земљорадње и сточарства. Новим *Законом о њанађурима* од 4. фебруара 1865. године одустало се од штетног уклањања страних производа са панађура (Исто). И поред тога суд шабачке општине је путем локалних новина скретао пажњу мајсторима који на вашар долазе са стране да при поласку на вашар са собом понесу уверење о пореклу робе коју на панађур понесу, јер се без тога продаја дозволити неће. (*Либерал* 1894, 4)

Сл. 3 *Лицидери*, 2012. (фото: Александра Јовановић)

Сл. 4 *Производи лимара*, 2012. (фото: Александра Јовановић)

Истовремено, желећи да трговину и занате монополишу за себе, варошки трговци и занатлије су водили акцију за укидање панађура по селима и давање тог права само варошима и већим варошицама. У периоду од 1892. до 1899. године, у Србији је укинута преко 30 панађура, највише по селима, чиме је сељаштво било огорчено (Вучо 1954, 306).

Под јаким утицајем трговачке и занатске буржоазије, и код државне власти је превладало мишљење да би све мешовите панађуре требало укинути и установити само марвене панађуре. Закон о панађурима и недељним пазарним данима од 1. априла 1902. године је прописао да предмет трговања на панађурима могу бити: стока, сточарски и производи пољске привреде (земљораднички, шумарски, воћарски, пчеларски), и храна људска и сточна, и пиће. За прекршај овог прописа била је предвиђена новчана казна и уклањање са панађура, а у случају опирања, новчана казна и уклањање са панађура силом власти. Законом је укинут ранији обичај да се на панађурима одржавају панораме, циркуси, комедије, вртешке, коцкарске радње и слично. Држање панађура је допуштено три пута годишње, и то само у местима законом одређеним (Исто, 313).

ПАНАЂУРИ У ШАПЦУ

Први помен о традицији организовања вашара у околини Шапца је из XIV века, у Раваничкој повељи кнеза Лазара, којом дарује нека села из Мачве и Битве манастиру Раваници. У повељи се помињу приходи који се дају том манастиру од панађура у Мачви и Подгорици, и то Свети Георгије пролетњи и јесењи. Из овог навода у Раваничкој повељи се не види где је Мачва, а где Подгорица. Описујући границу атара поклоњених села, Стојан Новаковић претпоставља да се топоним Подгорица вероватно „гдегод онде у околини, уз Думачу налазила“ (Новаковић 1887, 4-5). То је у шабачкој равници, док се Мачва као насеље где би се организовао панађур не може лоцирати. Ако се узме да је Подгорица била код Думаче, а да се данас тај део Думаче зове Тополик, може се рећи да се панађур наведен у Раваничкој повељи односи на вашар у Шапцу. Међутим, на карти насеља Шабачке нахије из XVI века се види да је Подгорица насеље лоцирано између села Драгојевац и Прхово (данашње Прово), те се наведени панађур у Раваничкој повељи не може односити на вашар у Шапцу. Да би проверио своје претпоставке, Стојан Новаковић је у разговору

Сл. 5 Бувљак, 2012. (фото: Бранислав Станковић)

Сл. 6 Кућа траве и ужаса, 2012. (фото: Александра Јовановић)

са Николом Д. Стефановићем, начелником округа шабачког, сазнао да је панађур у Тополику заведен за време Првог устанка, а да је после Другог устанка обновљен.

Велику улогу у повезивању Шапца са осталим привредним регионима, како у Србији тако и ван ње, у XIX веку, па све до Првог светског рата, имали су тродневни вашари који су се одржавали у Тополику, о Ђурђевдану и Митровдану. Миливоје Васиљевић је мишљења да је Тополик, у коме се у XIX веку одржавао чувени вашар, данас сеоски потес у Поцерском Причиновићу (раније Оцино село), на десној страни пута Шабац - Црниљево, у близини Беглук Баре (велика бара иза колоније Зорка) (Васиљевић 1964, 100).

Младен Ст. Ђуричић је у свом друштвено-историјском роману „Оцаковићи“, оставио значајан опис ђурђевског вашара у Шапцу с краја XIX века:

„Шипурска је ћуприја самар на леђима тог црниљевског друма, а десно и преко отоке, на благој узвишици је некадашњи устанички Тополик, сада тркалиште. На њему се пролетос три дана разгоревао Ђурђевски вашар ... варош од шатора и дрвених кућа, допутовалих на точковима вагона, утаборених ту, по плану, као да ће годиновати ... И с главног улаза, пешице и групно наступили су новим улицама вашарског града, из ког је стизао тутањ добоша с једном труба, шкрипом вртешки, трештањем сатара и грлатим поклицима печењара и ашчија. Кроз хуку и буку пиштала је виолина, и канда је већ стизало и трескање кола... Земља је подрхтавала и радосно прихватила свакога који ма шта уноси у вашарски дан... На најузвишењем месту, према гробљу, налазила се кула од бело окречених дасака, са дугачком српском тробојком. Са тог чардака је комесар са чиновницима пратио „разгоревање вашара“ и чувао ред. Жандарми су били расути по покретним улицама али главнина је била ту, одакле могло појурити на сваку страну... Од Црниљевског друма уз благу падину Тополика – тркалишта осула се стада оваца и коза, крда свиња, целепи говеда, ројеви Цигана џамбаса с коњима. Размилели се купци, размењују и оцењују...“ (1963, 42).

На истом месту, Тополику, одржавао се и вашар на Митровдан. Почетком XX века у Шапцу је уведен и вашар за Малу Госпојину који је одржаван на новој локацији, у Михајловцу – хиподрому Дриносавског кола јахача „Кнез Михаило“ (Нешковић 1994, 35). После Првог светског рата у Шапцу су изостављени вашари на Ђурђевдан и Митровдан и остао је само вашар на Малу Госпојину, иако је било предлога да се одржавају још два – на Духове и трећи као и пре рата, на Митровдан (*Шабачки иласник* 1936, 3). Непосредно пред напад Немачке на Југославију 1941. године, шабачкој општини је стигло одобрење да се могу одржавати још два вашара – о Ђурђевдану и Петровдану, који никада нису ни одржани (*Шабачки иласник* 1941, 3). После Другог светског рата у Шапцу је наставио да живи Малогоспојински вашар.

МАЛОГОСПОЈИНСКИ ВАШАР

Професор Никола Павковић истиче уску повезаност сајмова са религијским скуповима, тј. да локалне верске свечаности у част неког патрона често нису биле „чисте“, већ су их пратили скупови трговачког и друштвеног карактера. У средњовековној српској држави, поред тргова у градовима, постојали су у неким местима и повремени панађури, који су у ствари били месна тржишта на којима се трговало земљорадничким производима и робом за потребе околног становништва (Pavković 1972, 97).

Град Шабац слави други дан Тројица, а одржава ваџашару на Малу Госпојину је донето државним указом почетком XX века и нема везе са слављењем локалног патрона. Захваљујући свом повољном географском положају и разгранатим трговачким везама, Шабац је добио право одржавања вашара који је имао превенствено трговачку функцију. Каснијим досељавањем сеоског становништва у град почело се са преслављањем Мале Госпојине, док стари Шапчани никада нису преслављали Малу Госпојину (казивање Славољуба Петровића 2000). Они чак нису ишли на вашар први дан, већ су дан уочи Мале Госпојине изводили своје породице у кафане на вечеру и тамо склапали важне трговачке послове (казивање Славољуба Петровића и Мирославе Максимовић 2000).

Крајем XIX века и у периоду између два светска рата, неколико дана пре почетка вашара, локална штампа је обавештавала грађане о времену и месту одржавања вашара. По завршетку вашара, у шабачкој штампи су објављивани извештаји о протеклом вашару (какво је било време, колико људи је посетило вашар, која роба је била најпродаванија, шта је била највећа вашарска атракција и слично). Исти тренд се наставио и касније. У локалном шабачком листу *Глас Подриња*, педесетих година XX века,

Сл. 7 Зид смрти, 2012. (фото: Александра Јовановић)

непосредно пред Малу Госпојину, објављиван је оглас којим су се обавештавали заинтересовани трговци о начину добијања дозволе за излагање робе на вашару.

О Г Л А С

У дане 21, 22. и 23. септембра 1952. године одржаће се у граду Шапцу Велики годишњи сточни и робни

В А Ш А Р

На старом вашаришту «Михаиловац» код Савског моста. На вашар је дозвољено догонити сву стоку из незаражених крајева, уз прописане сточне пасоше.

Заинтересовани ради добијања дозволе за излагање робе треба да се јаве најкасније до

21. IX 1955. Савету за привреду народног одбора градске општине у Шапцу.

(Глас Подриња 1952, 5)

Некада је вашар најављивала и мечка Божана, која је улицама Шапца играла уз звуке даира њеног газде који је водио на ланцу. Као награду за игру, газда је мечки давао да пије пиво из флаше. Пролазници су на улицама застајкивали, гледали мечку и давали Рому по неки динар. Последњих година ова атракција се не виђа на шабачким улицама.

Припреме за вашарска догађања започињу недељама пре вашара. Парцелизацију и опремање земљишта неопходном инфраструктуром спроводи јавно комунално предузеће у чијем је делокругу и сређивање, кошење и равнање,

Сл. 8 Гондола, 2012. (фото: Александра Јовановић)

Сл. 9 Шатра са музиком и печењем, 2012.
(фото: Александра Јовановић)

дезинфекција, дезинсекција и дератизација терена. Истовремено, надлежне службе информишу јавност путем медија за закуп простора.

Традиционално, шабачки вашар траје неколико дана, зависно од временских прилика. Званично три дана, од 21. до 23. септембра, а незванично много дуже живи град забаве, музике, песме, врућег печења, хладног пива, рингишила... Навали народ тих дана према Михајловцу и сви прилази вашаришту буду преплављени рекама људи. Сакупи се на шабачком вашаришту свет да купује, продаје, шета, види, да буде виђен. Место одржавања шабачког вашара је 2018. године промењено, па се вашар уместо на дотадашњем „Михајловцу“, одржавао у близини тврђаве на Старом граду. Од 2022. године место одржавања вашара је поново промењено, тј. враћено на „Михајловац“. Шабачки вашар у својој историји није одржан за време Другог светског рата, али је и у тим тешким данима у Шапцу и даље живело сећање грађана на вашар који се одржавао пре велике несреће која је задесила читав свет:

„Уочи 21. септембра седели смо на клупи пред мојом кућом и присећали се како су сељаци прошле године терали стоку нашим сокаком на вашар. “Госпојински вашар“ у Шапцу био је надалеко чувен. Уочи Мале Госпође готово у свакој кући прављена је велика гозба. А сада нема ништа. Овце не блеје, говеда не ричу, прасци не скиче у колима. Шабац опасан жицом. На свим прилазима граду бункери, велики колотови бодљикаве жице, немачки стражари. Нико не може ни у град ни из града. Блокада. Чека се час. Мисли се на партизане, на ослобођење, на пуне пекаре хлеба, бакалнице препуне чоколаде и бомбона, на питу и штрудлу на столу, на пасуљ с ребрима у лонцу. Све то представља само прошлост.“ (Јевтић 2003, 41).

Сл. 10 Кухање јела у земљаним лонцима, 2019.
(фото: Александра Јовановић)

Сл. 11 Продаја стоке, 2000. (фото: Александра Јовановић)

Двадесет први век донео је са собом светску пандемију корона вируса 2020. и 2021. године, због које вашар у Шапцу није одржан.

На Малу Госпојину, 21. септембра, некада није било предавања у школи, а данас су часови на главни дан вашара скраћени.

„Мала Госпојина је верски празник и нема везе са просветом, па да буде и школски празник. Тај дан је био нерадан за све школе у Шапцу зато што је тог дана почињао тродневни вашар, највећи у Западној Србији. То је био вашар, а тек на вашаришту – на старом тркалишту, на Сави би се преселио, ваљда, цео Шабац, а нарочито млади, ђаци. Тамо је тек био корзо за памћење. Почетком педесетих година двадесетог века, најпопуларнија „роба“ биле су варјаче. Свако је имао варјачу да би онако „ан пасан“, у пролазу ударио лако или мало јаче (али да пукне!) неког пролазника (радије пролазницу) по затегнутој „позадини“. Пуцале су варјаче, никад прејачко по девојкама, али су девојке узвраћале баш прејачко – свака је имала „тешку руку“... Било је весело „као на вашару“, нико се није љутио - вашар је! Свашта – ко на вашару: лула, нанула, сита и решета, „рингишпила“, „транге франге“, набацивање алки на ножеве или на флаше, о „шатрама“ и под њима јела и пића уз музику с певачицом на столу. А на малој чистини - коло: „Тресе коло ко градина, држ’ се, Персо, Миладина!“ Свега је било, само – књига није било, осим црквених календарчића и „сановника“...“ (Јовановић 1994, 90).

Структура производа који се продају и купују на вашару је разнолика (Pavković 1972, 78). Оно што се на вашару продаје сваке године је стока (говеда, свиње, коњи), производи радиности, половна и шверцована роба (одећа, обућа, покућство, техничка роба). Шапчани кажу да се на вашару може купити све – „од игле до локомотиве“. На улазу у вашариште посетиоце дочекују просјаци и импровизована улица направљена од тезги, на којима се шарени и продаје свашта. Од свега по мало, за сваког по нешто. Ту су продавци секира, роштиља, папуча, травар, који преко разгласа рекламира које све болести лечи (реуму, ишијас, бронхитис, астму, псоријазу, екцеме, кичму, хемороиде, курје очи...). Од занатских производа, које нуде занатлије из разних крајева Србије (Ужице, Златибор, Крушевац, Лозница, Смедеревска Паланка, Чачак...), највише се продају израђевине грнчара, ситара, корпара, ужара, ковача, пинтера, лицидара. Иако је оваквих продаваца на вашару све мање, лицидарска срца, плетене корпе, грнчарија врло су атрактивни и тражени сваке године. Они своје производе не продају само на шабачком, већ и на другим вашарима широм Србије. Најатрактивније су тезге на којима лицидари продају шарена лицидарска срца упакована у целофан, заштитни знак вашара и одвајкада порука љубави, медањаке, ораснице, свилене бомбоне, лизалице, ћетен-алву... Ту је и мајстор за прављење слатке вуне и продавци балона разних облика и боја напуњених хелијумом. Оно што чини највећи део понуде на вашару је техничка роба, одећа, обућа, покућство, постељина, играчке за децу, разни украсни предмети

које углавном продају власници локалних бутика и радњи. На шабачком вашаришту су 2000. године по први пут запажени и Кинези са својом робом. У Михаиловцу се са свих страна чује: „Навали народе“, „Још мало па нестало“, и све је најбоље, најквалитетније, најјефтиније. Трговци хвале своју робу, муштерије се ценкају и спуштају цене. И једнима и другима је у интересу да се договоре и обаве продају, тј. куповину. Нема Шапчанина који на вашару не купи бар неку ситницу јер верују да ће оног ко дође на вашар а ништа не купи терати малер све до следећег вашара.

После низа тезги са разновразном робом, наилази се на забавни садржај за децу, шатре са печењем и музиком на кога се у новије време надовезује велики простор на ком су лоцирани Роми, гастарбајтери и локални продавци половне робе код којих се може купити све и свашта за мале паре.

У локалном шабачком листу из 1939. године у извештају са шабачког вашаришта се каже да су „највећег „ћара“ имали кафеције, циркузанери, рингишпилције, „зид смрти“, „глобус смрти“, разна светска „чуда“ итд. Једном речју најбоље су прошли они који су Шапчане умели најбоље да нахране, развеселе и разоноде“ (*Шабачки иласник* 1939, 2). И данас је главна вашарска атракција чувени „Зид смрти“ који заузима централно место на вашаришту. Иза њега се надовезују бројни рингишпили, сјајне ракете, возићи, коњићи и аутодроми за децу; „Кућа страве и ужаса“; „Балерина“, од чије вожње се и гледаоцима са стране заврти у глави. Са стране су распоређени флипери и аутомати, стрељане, стони фудбал, цубокси, разне врсте лутрије који привлаче не само децу, већ и старије посетиоце вашара. Најмлађи се најбоље проводе на вашару, јер за њих родитељи увек имају новца, док одрасли углавном разгледају.

У средини вашаришта лоцирају се бројни угоститељи. Свако се рекламира, што бучније – то боље. Под шатрама трешти новокомпонована музика, певачице певају, играју по столовима. Испред шатри се на ражњу пеку овчетина, прасетина, јагњетина, миришу пљескавице, ћевапи, кобасице. У локалном шабачком листу из 1894. године у извештају са шабачког вашаришта се каже да су „колачари и кафеције најбоље прошли, а поред њих и трангације тј. берза, јер су се чак и „окужни“ коцкали!“ (*Поцерје* 1894, 2). Према казивању старе Шапчанке, Мирославе Максимовић, на вашару су се пре Другог светског рата најбоље проводили Цигани „Маљани“ који су на ледини усред вашаришта играли коло („тресле су им се панталоне, а не видиш да му се ноге савијају док игра“), а музика је била „на високом нивоу“ и „била је уметност лумповати“. Чувени су били Јоца Пацов, огранци Цицварића, Амзићи из Лознице. И данас се на шабачком вашаришту игра, али под шаторима уз звуке новокомпоноване музике. У другој половини XX века на шабачко вашариште су дошле нове генерације „музиканата“ и певача које су „пуниле“ шатре, као што су Нада Топчагић, Весна Змијанац, Зорица Брунцлик, Шабан Шаулић, Љуба Аличић, Венди... Испевана је песма инспирисана шабачким вашаром „Хоћемо ли у Шабац на вашар? Да идемо да се проведемо!“, коју су певали многи певачи народне музике.

На крају вашаришта су паркирана запрежна возила, камиони и трактори. Ту се продају стока и коњи, а продавци су сељаци из околних села Мачве и Поцерине.

Социјална структура учесника вашара је разнолика: земљорадници, занатлије, ситни покретни трговци и препродавци. На вашар долазе и радници разних струка, домаћице, пензионери, ученици основних и средњих школа, студенти (Pavković, 1972, 78), па по питању старости учесника вашара нема одређене границе. Сјати се ту и старо и младо. Често на вашар долазе читаве породице пешице или колима.

Сваком продавцу је битно да на вашаришту заузме што боље место и у Михаиловац долазе дан, два, па и три пре званичног почетка вашара. Живот трговаца на вашару своди се на стална путовања од места до места где се вашари одржавају. На вашарима који трају и по неколико дана, превозно средство је многим вашарцијама уједно и место сталног боравка. У аутомобилу, комбију, камиону, камп приколици или поред њих, трговци, а често и читаве породице које долазе са њима, спавају, одржавају личну хигијену, обедују и истовремено тргују. Роми обично импровизују места за спавање, разаципају шаторе или од најлона праве скровишта где проводе ноћи. Неки трговци ноћивају у локалним објектима који нуде преноћиште, а неки код пријатеља и рођака у месту где се вашар одржава. Хране се уз своје тезге, у возилима или под шатрама вашарских кафеџија. Дешава се да на вашару бораве породице са малом децом, као што је случај са Ромима, па су деца препуштена сама себи, старија брину о млађој или се укључују у трговину заједно са одраслима. Често су вашарције изложене лошим временским условима, као што су велике врућине или киша које отежавају живот вашарџија, трговаца. Продавци се жале на висину закупа тезги и с правом очекују да им буду обезбеђени пристојни услови за боравак на вашаришту (уређена инфраструктура, нормално снабдевање струјом, постављање пољских тоалета и чесми са пијаћом водом).

Дан трговаца на вашару своди се на непрестано дежурање поред тезге и робе које продају, настојећи да на сваки начин привуку муштерију и продају своје производе смишљајући разне рекламе и ценкајући се са муштеријама. Неке занатлије (корпари, плетиље) често боравећи на вашару док седе уз тезгу, израђују своје рукотворине уколико им то

Сл. 12 Продавци за ручком, 2012.
(фото: Александра Јовановић)

Сл. 13 Златиборска плетиља, 2012.
(фото: Александра Јовановић)

услови дозвољавају. Трговци на вашаришту долазе у међусобни контакт и дружећи се у слободно време, обично у касним вечерњим сатима, склапају пријатељства и могуће нове послове.

Пошто вашар пада на Малу Госпојину, тада у Шабац долазе бројни гости и рођаци у посету пријатељима и фамилији – на преславу и уједно на вашар. То је прилика за контакте међу људима, одржавање сродничких и друштвених веза (Pavković 1972, 78).

Пре Другог светског рата, девојке и младићи су долазили на вашар „на виђење“. Девојке су долазиле у пратњи родитеља и бројних рођака, да се „прикажу“ и са нискама дуката око врата покажу своје богатство. Данас млади на вашар не долазе да би себи нашли брачног друга (јер ту могућност имају на другим местима и приликама), већ да се забаве.

На вашаришту је лепо дању, а још лепше ноћу. У вечерњим сатима на вашаришту је највише младих, које рингишпили носе у висине, и оних који јутарње сате дочекују уз музику, пиће, па и стриптиз лепотица ноћи. Све то и траје скоро до јутра, када на само пар сати утихне вашарска бука, да би са новим даном Михаиловац поново оживео. Сваке године у дане Мале Госпојине, од 21. до 23. септембра, Шабац у правом смислу живи за вашар, тако да није ни чудно што он заузима значајно место у сећању Шапчана. Своје сећање на вашар је у локалном листу *Глас Подриња* изнео Бане Јанковић:

„Ми, деца, нисмо могли разумети зашто се прво прославља Велика, па тек онда Мала госпојина, кад је увек више света било на овој другој! Шапчани су своју децу водили дан раније, купујући обавезно варјаче, разних величина, па и ону највећу, којом се мешао пекмез од шљива. Ујутру се сливала сила од народа са свих страна, а највише из Мачве и Поцерине. Старије жене су носиле беле везене блузе и скута прекривена кецељама, са украсима, оивичена чипком, а мушкарци народна одела и, без обзира на врућину, шешир нису скидали. Пuteви су били закрчени коњским и воловским запрегама па се померало мало и споро. Сви су једва чекали да стигну до пруге, где су возови често пролазећи прекидали реку народа који је гунђао и псовао због тога. Силазили смо већ утабаном стазом, а многи су себи крчили пут кроз шаш и високу траву. Наилазили смо на чергаре, који су са ситном децом у наручју, без израза на лицу, немо молили за помоћ. Уз звуке бубњева, уморни и лењи медведи играли су своју игру са мржњом гледајући на сав тај радознали свет. Од силне буке, која је изазивала бол у ушима, није се могло разговарати. Свако се рекламирао, што бучније то боље. Испред глобуса и зида смрти мноштво света је са дивљењем гледало у моторе без ауспуха и храбре момке који су их возили. Силазили смо са рингишпила посрћући од силног окретања. Чаша шире нам је разгаљивала душу. После смешних огледала покушавали смо направити већ виђена лица, па смех нисмо ни прекидали. Морали смо одгледати сва три циркуса и прогласити најбољи. Окушавали смо срећу на кеглама, транге франге, а једном, бубањ се зауста-

вио на броју 4 па сам добио чарапе. Неодољиво нас је мамила бела алва са целим језграма од ораха. Са дивно аранжираних рафова смешила су се лицидарска срца. А онда простор испуњен кафанама, којима се број није знао“ (Јанковић 1998, 7).

На основу изнетих етнографских чињеница прикупљених на шабачком вашару од 2000. године до данас, може се закључити да он представља једно од главних обележја овог града; да дан одржавања вашара у Шапцу нема везе са слављењем месног патрона, а локација на којој се одржавао никада није била везана за неки верски објекат, цркву или манастир; да је економска функција шабачког вашара после Другог светског рата, која је до тада била примарна, временом почела да слаби и да је на рачун ње све више почела да се истиче његова забавно-атрактивна функција, као и одржавање сродничких и друштвених веза међу појединцима и породицама.

ЛИТЕРАТУРА:

Васиљевић, Миливоје. 1964. О Тополику. *Уствари: двомесечни часопис за књижевност и културу*, бр. 29: 100–109.

„Вашар“. 1967. У *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига 1, Нови Сад - Загреб, Матица српска - Матица хрватска. 337-338.

Вучо, Никола. *Распадање еснафа у Србији*, књига прва, Београд; Научна књига.

Глас Подриња. 1952. Бр.5

Јанковић, Бане. 1998. *Вашар*, *Глас Подриња*, 17.09.1998, 7.

Јовановић, Светозар. 1994. *Летопис Педагошког одељења Подринске учитељске школе Педагошке академије, Трајом стваралаштва професора и ђака Педагошког одељења Подринске учитељске школе Педагошке академије*, Бања Ковиљача: самостално издање аутора.

Либерал: лист за политику, економију и књижевност. 1894. Бр.31: 4.

Милић, Даница. 1980. Један век привредне историје Шапца (1815-1914). У *Шабац у прошлости* 3, ур. Станоје Филиповић, Шабац; Глас Подриња. 7-191.

Нешковић, Виолета. 1994. *Календар догађања и установа Шайца: поводом 60 година Народног музеја у Шайцу*. Шабац; Народни музеј.

Новаковић, Стојан. 1887. *Белешке к историји Шайца и Шабачке владичанске столице*. Београд: Годишњица Николе Чупића.

„Панађур“. 1971. У *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига 4, Нови Сад, Матица српска. 317.

Поцерје: лисџ за љолиџику, економију, књижевносџ и новосџи. 1894. Бр.25: 2

Ђуричић, Младен Ст. 1963. *Оџаковићи: грушџвено-исџоријски роман с краја XIX века*. Шабац: Глас Подриња.

Шабачки љасник: лисџ за џрџовину, домаће и сџране новосџи, економију и књижевносџ. 1936. „Три панађура“. Бр.30: 3

Шабачки љасник: лисџ за џрџовину, домаће и сџране новосџи, економију и књижевносџ. 1939. „Са тродневног панађура – вашара“ Бр.38: 2

Шабачки љасник: лисџ за џрџовину, домаће и сџране новосџи, економију и књижевносџ. 1941. „У Шапцу ће се од сада одржавати три вашара годишње“. Бр.12: 3

Jevtić, Miloš. 2003. *Šabac i Jevreji u susretu*. Beograd: Beogradska knjiga.

Milić, Danica. 1959. *Trgovina Srbije od 1815-1839*. Beograd: Nolit.

Pavković, Nikola F. 1972. Društveni značaj tradicionalnih godišnjih sajмова. *Etnološki pregled*, 10: 97 -103.

ВАШАРИ У КРУШЕВЦУ КРОЗ ВРЕМЕ

Сажетак: Вашар, као специфичан начин празничног и периодичног окупљања, има дугу традицију одржавања у Крушевцу. На основу неких доступних података панађури су били присутни још у средњовековном периоду. Јединствен начин окупљања, дружења, продаје и куповине, одржао се и до данас, у нешто измењеном облику и у складу са свим променама које су уследиле кроз време. Циљ рада је да пружи увид у историјат организовања вашара у граду Крушевцу али и да, кроз указивање на континуитет одржавања, укаже на његов културолошки, економски и социолошки значај. У раду ће бити коришћена и документација Етнолошког одељења Народног музеја Крушевац, забележена приликом одржавања вашара у Крушевцу у различитим временским периодима на следеће празнике: Благовести 7. април (1977), Свети Илија 2. август (2007) и Свети апостоли Вартоломеј и Варнава 24. јун (2023 године).

Кључне речи: вашар, Крушевац, традиција, трговина, забава, економија, истраживање

ИСТОРИЈАТ ОДРЖАВАЊА ВАШАРА У КРУШЕВЦУ

Вашар (*џанађур*) представља специфичан начин празничног и периодичног окупљања, чији је световни карактер посебно изражен у привредним и забавним активностима на одређеним местима (Симоновић 2016, 69). Временом долази до христијанизације панађура, што је подстакло многе владаре да установе вашаре (Симоновић 2016, 69). Вашари су од давнина били повезани са датумима обележавања светитеља, најчешће су се и одржавали око манастира, а временом су највећи вашари ушли и у црквени календар у форми прилога (Марјановић 2014, XII). Тако, на пример, у „Повељи кнеза Лазара“ наилазимо на податке о Спасовданском панађуру у његовој задужбини манастиру Раваници, али и на присуство панађура о Петровдану у Сталаћу (Младеновић 2003, 83). Овом повељом је тада већ формираном средњовековном граду Сталаћу поклоњен вашар о Петровдану. Годишњи сабор се, према претпоставкама, одржавао у подграђу и приходи од панађура су вероватно били велики, што би и могао бити разлог зашто су даровани властелинству Раванице, које је тек било у оснивању (Минић и Вукадин 2007, 7). Поред значајног верског карактера, који је и данас изражен у многим местима, основним функцијама вашара такође се сматрају: друштвена, трговачка и забавна (Марјановић 2014, XII).

Организација вашара има вишевековну традицију у Крушевцу, која датира још из времена кнеза Лазара (Настасијевић 1996, 195). Према доступним изворима, проглашење Крушевца за престоницу обезбедило је убрзан развој града и сазнајемо да се трговина у овом периоду свакодневно одвијала, али да је у време одржавања панађура

била доста изражена (Илић 1971, 57). Трговци из свих крајева Србије, Македоније, Бугарске, Зете, Дубровника и Грчке доносили су овом приликом новац и робу различитог порекла и намене ради презентације и продаје (со, восак, лој, кожа, вуна, тканине, ваљано сукно, златан и сребрн накит, кожне опасаче украшене срмом, хамове, узде, седла, оклопе, мачеве, врхове за стреле итд) (Настасијевић 1996, 195). Такође, у град су довођени коњи и марва, а крушевачким средњовековним вашарима присуствовали су и птичари соколари и самсари са ловачким пушкама. У време трајања вашара, капије града биле су отворене и свако је могао ући у Крушевац, а одржавање ове манифестације наставило се и за време владавине деспота Стефана (Настасијевић 1966, 195). Сазнајемо да је посећеност била велика и да су се овом приликом обезбеђивале скупочене тканине, добри коњи и оружје. Међу трговцима најбројнији су били Дубровчани, али је било и домаћих, па је деспот Стефан, како би заштитио њихов интерес, тежио да ограничи монополистички положај страних трговаца. То се посебно односило на Дубровчане, којима је често забрањивао да извозе злато и сребро (Илић 1971, 57). Све ово било је пропраћено трговином и ценкањем, смехом и забавом, што је подразумевало певање и играње уз зурле и гајде тако да се трговина и забава препознају као значајне одреднице вашара у средњовековном периоду. Увече би се атмосфера смиривала и полако би се сви повлачили из града, па су – према наредбама витезова – коњи седлани, товарила се роба и упрезала се кљусад, а такође су и сточарски трговци одводили марву (Настасијевић 1966, 195).

Након средњег века уследиће време турске окупације, тако да из овог периода нема података о организовању панађура у Крушевцу. Наредни извори нас воде у 19. век, па на основу архивске грађе и литературе можемо пратити одржавање вашара од поменутог периода до данас. Значајно сведочанство о одржавању панађура у Крушевцу у првој половини 19. века представљају извештаји из 1837. године (Перуничкић 1971, 233-234). Из приложених списка можемо приметити да су упућени пуковнику Петру Лазаревићу и мајору Милосаву Браљинцу, при чему се њима додељује писар који ће бити задужен за бележење прихода на вашару чије је одржавање повезано са празником Св. Тројице. Такође, поменути извештаји садрже и одговоре надлежних за крушевачки округ, где видимо да је Милосав Браљинац у извештају од 11. јуна 1837. образложио да је вашар био слабих прихода и посећености и да се по указу кнеза убудуће укида (Перуничкић 1971, 234).

3. јунија 1837. у Чачку Но. 293.

Високоглагородној господи, полковнику крушевачком Петру Лазаревићу и мајору
козничком Милосаву Браљинцу

Будући је све време панађуру крушевачком, дан Свети Тројца прикучило, на који ја по високајшем указу књажеском, због бивше садање Народње скупштине, а по одобренију књажеском доћи не могу, но послан ће бити од књажеско-сербског управителног Совета један писар (чиновник особениј порученија), о чему јављајући вам препоручујем да у договору један с другим тога посланика примите и сваку му захтевану потребну рукопомоћ дате и собом учините и ако вам потребно буде и више помоћи чинити му, а ви позовите и капетана Урошевића да и он с вама туна за помоћи њему будне.

Ј. Т. Обреновић

3. јунија 1837. у Чачку Но 298.

Славному Исправничеству Окружија крушевачког,

За наступајући панађур крушевачкиј сада о Троичину-дне, послан ће бити од високославног књажеско-сербског управителног Совета, за вођење тефтера о приходу панађурском, регистратор Совета Константин Пљакић и будући да ја по указу књажеском сада тамо бити не могу, то сам препоручио г.г. полковнику крушевачком Петру Лазаревићу и мајору козничком Милосаву Браљинцу, да му у свему рукопомоћ учине, тако препоручујем и славном Исправничеству, да му и оно с точном вођењу тефтера рукопомоћ даде.

Ј. Т. Обреновић

Његовому сијателству дивизионому генералу војеном команданту моравско подринском милостивому господару кавалеру Јовану Т. Обреновићу

Исправничества Округија крушевачког понизниј рапорт

По учињеном Исправничеству овом од вашег сијателства с предписанијем под 3. т.м. Но 298. високоме налогу, Исправничество је ово сваку возможну рукопомоћ сада о панађуру, који је се о св. Тројичину дну овде држао како г. Мајору козничком Милосаву Браљинцу, тако и регистратору управителног Совета Константину Пљакићу, који су височајше одређени и послати да приходе панађурске скупљају и тефтере воде, дало. Они су данас по окончанију панађура вратили се првиј на границу, а другиј у Крагујевац.

Панађур је овај био слаб и народа на њему мало је било и лепа киша, која је овде у изобилију падала, доста сметала је народу скупљеном на панађуру. А по указу његове светлости, милостивејшег књаза и господара нашег обнародовано је да се овај вашар у напредак са свим укида.

Вашег сијателства

Но 753.
11 јунија 1837.
У Крушевцу

Покорнејше слуге,
Член Исправнич. вице ассесор,
Радован Пецић

Секретар Исправнич,
Константин Антоновић

Његовому сијателству, дивизионому генералу, војеному команданту моравско-подринском милостивому господару и кавалеру вишег ордена, Јовану Т. Обреновићу

старешине среза козничког, мајора Милосава
Браљинца покорнејшиј рапорт

По предписаним ми од вашег сијателства под 3. т.м. Но 293 високом налогу, ја сам изишао у Крушевац на панађур, који се је о св. Тројичину дне држао, а незаставши овде г. полковника Петра Лазаревића (који је на граници одсуствовао и потом у Крагујевац отишао), све што је

било нужно уредио сам и послатог од књажеско-србског управителног Совета регистратора Константина Пљакића, дочекао.

Притом по височајшему указу његове светлости, милостивејшег господара књаза нашег, предписаном ми под

3. т.м. Но 1998. примао сам сав приход панађурскиј и данас по окончанију истог панађура, закључивши рачун, послао сам таковиј приход у суми 1341. грош и 8 пара, теченија порезског, по реченоме регистратору, на захтевање његовој светлости. По опоменутом пак указу његове књажеске светлости, објавио сам народу скупљеном на панађуру, да се у напредак вашар овај, са свим укида и да више на њега не долазе.

Ја данас одавде полазим на границу у вручениј ми срез, да страже, које су већ притврђене, обиђем.

Вашег сијателства

Но 235.

11 јунија 1837. год.- У Крушевцу

покорнејшиј слуга, мајор,
Милосав Браљинац

У 19. веку као пазарни дан установљена је субота али су уведена и три панађура у току године у одређене дане (Илић 1971, 132). Године 1839. је обнародован *Закон о панађурима*, међутим крушевачки трговци су се успротивили овој одлуци јер су удружени у еснафе водили борбу за монополом у трговини, што је резултовало тиме да крушевачка општина забрани страним трговцима да купују на пијаци у граду али се и за отварање нових трговина морало добити посебно одобрење (Илић 1971, 133). Ипак, без обзира на противљење крушевачких трговаца, исте године када је објављен *Закон о панађурима*, заведен је и панађур о Видовдану, а тада је одређено и „панађуриште од шест плугова земље“ за које се сматра да је обухватало простор на тргу у старој чаршији (Илић 1971, 133).

Са циљем да се успоставе ефикаснија организација и размена производа између села и града, 1839. године донета је одлука да вашари у Крушевцу трају три дана. Ова одлука је преиначена 1850. године и вашари су трајали пет дана (Мирковић 1996, 11). Након сваког вашара, власти су достављале извештај одговарајућем Министарству, због евиденције количине и врсте продате робе. У литератури наилазимо на један такав извод о приходима и расходима панађура одржаног у Крушевцу 15. јуна 1854. године (Перуничкић 1971, 523-524).

Извод прихода и расхода

панађура у Крушевцу Срезу и Окружију крушевачком о Видовудне т.ј. 15. јунија 1854. године државног

Число	Количесто	П р и х о д	Наплаћена такса			
			во особ		скупа	
			Гр.	п.	Гр.	п.
1.	861	Волова, крава, коња и кобила по	2	–	1734	–
2.	65	Телади и ждребади „	–	20	32	20
3.	3	Вола наплаћена дупла такса уместо 2	4		12	–
4.	1	Теле наплаћена дупла такса по 20 пар.	1		1	
5.	10	Меане I класе „	20		200	–
6.	10	Меане II класе „	15	–	150	–
7.	7	Меане III класе „	10	–	70	–
8.	9	Места на којма су неке ситнице продав.	5	–	45	–
9.	7	Кола с који је пиће крчмено –	5	–	35	–
10.	235	„ с разним товарима натоварена	1	–	235	–
11.	1	Место на коме је једна куглана била	5	–	5	–
12.	47	Товара на коњима	–	20	23	20
13.		За изигравање комендија наплаћено		–	48	–
14.		За изигравање лутрија „Церо”			58	–
			Сумма	–	2649	–
		Од казњени лица наплаћено –			24	–
		Од попаше чаира обштинског –			38	–
		Од разна узимања –			24	–
			Сума	–	2735	–
		Кад се на противној страни стојећи				
		Расход од прихода одбије у –			1002	–
		Онда остаје чист приход	У сумми	–	1733	–

Число	Р а с х о д	Воособ		Скупа	
		Гр.	п.	Гр.	п.
1.	Комесару панађура г. Павлу Мутавцијћу по гласу квите под А. за 4 днев. дијур.	48	–	192	
2.	Деловодитељу панађура Атанасију Тодоровићу по квити под Б. за 4 дн. дијурну	24	–	96	
3.	Председатељу надлежног Примир. Суда Живку Недељковићу по квити под В. за 4 днев. дијур.	24		96	
4.	I члену Примирит. суда Гавријлу Стојковићу по квити под Г. за 4 днев. дијурну	24		96	
5.	II члену Примирит. суда Миаилу Милетићу по квити под Д. за 4 днев. дијурну	24		96	
6.	Писару Пр. суда као помоћ деловод. и као заступнику мест. Члена истог Суда С. Миљк. по квити под Е. –	24		96	
7.	Пандурима по гласу квите под Ж. за 4. днев. дијурну –	6	–	312	
8.	За објаву новина издато је уредничеству –			18	
		Сумма		1002.	

К.Но 920.
20. јунија 1854. год.
У Крушевцу

Комесар панађура, капетан,
(М.П.) Павле Мутавцијћ, с. р.

Како Милосав Мирковић наводи, у извештају крушевачког Начелства из 1856. године наилазимо на први траг о присуству позоришта у граду Крушевцу (Мирковић 1996, 11). Видовдански панађур представљао је један од највећих и најзначајнијих сајмова у Кнежевини Србији, што је вероватно и утицало на то да две позоришне трупе закупе место за одржавање представа (Мирковић 1996, 11). Пошто нема детаљнијих података о споменутих позоришним трупама остаје непознаница какве су представе извођене овом приликом, али имајући у виду да је реч о панађуру који се одржавао поводом Видовдана, постоји могућност да је било и представа инспирисаних косовском тематиком.

Видовдански марвени панађур био је посећен како од стране Крушевљана, тако и од стране људи из других округа и градова као што су Чачак, Крагујевац, Јагодина и Ђуприја (Илић 1971, 134). На основу извештаја Начелства крушевачког из 1857. године упућеног Министарству унутрашњих дела, долазимо до података да су откуп стоке вршили „сточни трговци и Цигани џамбаси”, као и да је на панађуришту било 46 меана под шаторима, затим три шатора у оквиру којих су се продавале „ситнице светогорске“ попут крстића и бројаница, једна кола са којих је продавана риба и пет кола са којих је крчмено вино (Илић 1971, 134). Ипак, овај панађур је од стране Начелства оцењен као слаб, јер је крушевачка општина остварила приход од 4287 гроша и 20 пара, док је расход износио 1052 гроша.

Државни календар Краљевине Србије из 1898. године садржи податке о панађурима у Србији и на основу њега сазнајемо да су се у оквиру крушевачког округа вашари одржавали у Крушевцу, Трстенику и Брусу (Државни календар Краљевине Србије 1898). У Крушевцу су се одржавали три пута годишње и то 25. марта, 15. јуна и 8. септембра и трајали су по три дана.⁵ У Државном календару из 1910. године такође се налази списак панађура у Србији, али су сада у оквиру крушевачког округа додата још три места – Александровац, Ражањ и Јовановац.⁶ Вашари у Крушевцу и даље су везани за исте датуме као у календару из 1898. године, али долази до измена у Брусу и Трстенику где су додати још по један панађур у току године.⁷

У Пољопривредном календару за 1931. годину наилазимо на податак да су се у том временском периоду у Крушевцу и даље одржавала три вашара у току године (ур Митровић 1930, 227). Први вашар се одржавао од 7. до 8. априла, затим други од 28. до 30. јуна, и трећи у септембру, тачније од 21. до 23.⁸ Време одржавања ових вашара се поклапа са празницима Благовести, Видовдан и Мала Госпојина. До данас су остали да трају, па је њихово одржавање,

5 У Трстенику су се панађури одржавали два пута годишње 21. маја и 2. августа, а у Брусу само 29. августа. Такође су трајали три дана.

6 У Александровцу од 26. до 27. јула и од 14. до 15. октобра; у Ражњу од 17. до 19. јула и од 18. до 20. октобра; и у Јовановцу од 29. до 30. августа. (Државни календар Краљевине Србије за годину 1910. која је њрошја, Издање и штампа државне штампарије Краљевине Србије, Београд, 1910)

7 У Трстенику се спомиње и трећи вашар у октобру и трајао је од 6. до 8. октобра, а у Брусу други који је се одржавао од 1. до 3. маја.

8 У Пољопривредном календару наилазимо и на одржавање вашара у местима која припадају крушевачком округу и то: Александровац (од 8. до 9. августа и од 14. до 16. октобра), Брус (од 14. до 16. маја и од 11. до 13. септембра), Трстеник (од 3. до 5. јуна, од 15. до 17. августа и од 19. до 21. октобра).

уз одређене измене, постало традиционално. Такође, у међувремену је уведен још један вашар који се одржава 2. августа поводом обележавања Светог пророка Илије.⁹

Вашарску понуду крајем 19. и у првој половини 20. века обележило је присуство производа већег броја заната. Бавећи се истраживањем заната у крушевачком крају, Станоје Мијатовић за сваки понаособ наводи места на којима су се производи пласирали купцима. На основу тога сазнајемо да су на вашарима и околним саборима у првој половини 20. века своје производе износили пекари, земичкари, колачари, шећерције, бозације и кујунције, али да су их свакодневно продавали и у радионицама (Мијатовић 2007, 8). Такође, на вашарима и пијацама у прошлости били су присутни месарски (касапски) производи, сензалски или сасмарски занат¹⁰, бучукарско – свираџијски занат, производи лимарског, гребенарског, качарског, столарског, ковачког, коритарског, ужарског и лончарског заната (Мијатовић 2007). Џамбаско-трампарски занат је исто био присутан.¹¹ Цигани џамбаси су куповали, а затим препродавали коње и говеда, и то углавном на вашарима или када су пазарни дани, најчешће у Крушевцу, Јагодини, Алексинцу, Прокупљу, Трстенику али и у другим местима (Мијатовић 2007, 221). Ипак, како истиче Мијатовић, џамбаским послом су се бавили и Срби из овога краја и највише су куповали говеда (Мијатовић 2007, 222). Углавном су били редовни посетиоци на вашарима и долазили су из следећих села: Кобиље, Головоде, Липовац, Бивоље, Макрешане, Дедина, Доњи Степош, Мудраковац. У том периоду, према наводима за овај посао се знало преко 50 година па можемо рећи да је био заступљен још у другој половини 19. века.

ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ВАШАРА У КРУШЕВЦУ

Традиција организовања панађура у Крушевцу наставила се током 20. века. Седамдесетих година прошлог века, тачније 07. априла 1977. на празник Благовести, детаљно је забележено одржавање вашара у Крушевцу, што је резултирало прикупљањем значајне етнографске грађе у виду документације и фотодокументације о овом културолошком феномену.¹² Истраживање је спровела етнолог Драгана Савковић, запослена тада у Народном музеју Крушевац. Овај вашар, познат и као велики пролећни вашар, уједно је и први који се одржава у току године. Вашарски простор обухватао је потес Прњавора, познатог као *вашаришије* (данас се зове Мудраковац). Сходно великој понуди

9 У литератури није било прецизних података о томе када је овај вашар успостављен. Може се претпоставити да је то свакако у другој половини 19. века или чак касније, у 20. веку.

10 Сасмари су били посредници између купаца и за њихову услугу или посао плаћали су им трговци по одређеној погодби, мада су узимали и од продаваца неку награду за одрађен посао.

11 Израз џамбасити односи се на куповину и препродавање стоке за извесну добит, док израз трампити подразумева размена стоке уз извесни део новца.

12 Документација Етнолошког одељења Народног музеја Крушевац.

и броју продаваца, простор би се често ширио даље ка граду, обухватајући отприлике простор од око два километра. Продавци су углавном пристизали из околних села града Крушевца, али и околних места као што су Наупаре, Алексинац и Трстеник. Било је продаваца и из других градова – Приштине, Враћа и околине Београда, што указује на то да су вашари представљали и места интерлокалних окупљања. Вашари су у овом периоду трајали један дан, што се задржало и до данашњих дана. (Сл. 1)

Сл. 1 Вашар на њазник Благовести, 1977.
(фото: Драгана Савковић)

Вашарска понуда обухватала је производе занатлија (ковачких, лончарских/ грнчарских, ужарских, ситарских, каменорезачких, као и производе дрводеља), затим продукте домаће радиности, теписерије, лековито биље, лутке израђене од каучука, гоблене, шеме и вуницу за вез, као и рунску необрађену вуну, стоку, али и фабричке производе и делове покућства (претежно половне). Такође, на вашарима су се могли наћи и рингишпили, препознатљив вид забаве за посетиоце. На основу фотографија из документације Етнолошког одељења уочавамо да је посебну атракцију на вашару у Крушевцу представљао перформанс животиње – женског медведа, посебно дресиране и научене вештинама играња које је демонстрирала у присуству власника са музичком импровизацијом. Након њеног перформанса, посма-

Сл. 2 Вашар на њазник Благовести, 1977.
(фото: Драгана Савковић)

трачи су по свом нахођењу давали новац њеном власнику. Одржавање вашара подразумевало је и одржавање сабора, што је било пропраћено организацијом музике, припремом хране и пића (Сл. 2, 3, 4, 5).

Тридесет година након првог етнографског истраживања вашара у Крушевцу, 2. августа 2007. на празник Светог Илије, уследило је још једно истраживање. Друго етнографско истраживање спровеле су колегинице Живка Ромелић и Зорица Симић. Овом приликом забележено је да време трајања и место одржавања вашара остају исти, једино се простор не шири много кроз цели град већ је фокусиран на *вашаришће*, обухватајући и пар улица које воде до овог места. Занатски производи су и даље доста заступљени (ужарски, грнчарски, каменорезачки производи,

Сл. 3 Вашар на празник Благовести, 1977.
(фото: Драгана Савковић)

Сл. 4 Вашар на празник Благовести, 1977.
(фото: Драгана Савковић)

продукти од дрвета и плетеног прућа), као и продаја вуне. Поред занатских, уочава се велика присутност индустријских производа и робе (одећа, обућа, играчке, лопте, торбе, намештај, посуђе од пластике, разноврсно покућство, декоративне икебанае и разни предмети за украшавање дома). Рингишпили остају незаобилазан сегмент вашара који, заједно са продајом хране, слаткиша и пића, али и музиком испод шатора, омогућава посебан доживљај вашарске атмосфере љубитељима истих (Сл. 6, 7, 8).

Сл. 5 Вашар на њразник Благовести, 1977.
(фото: Драгана Савковић)

Сл. 6 Вашар на њразник Свѣтој Илије, 2007.
(фото: Живка Ромелић)

Сл. 7 Вашар на њразник Свѣтој Илије, 2007.
(фото: Живка Ромелић)

Традицију бележења вашара у Крушевцу наставила је и аутор овог чланка као етнолог Народног музеја Крушевац. При обележавању празника Светих апостола Вартоломеја и Варнаве 24. јуна 2023. године посетила сам вашар и овом приликом кроз фотографије забележила његову посећеност и начин организације (у народу се за овај празник усталио назив Вртолома). У односу на вашаре забележене претходних деценија, на основу фотографија које садржи

Сл. 8 Вашар на празник Светиој Илије, 2007.
(фото: Живка Ромелић)

документација Етнолошког одељења, уочавају се знатне промене. Наиме, сам простор вашара је доста смањен, обухвата само део главне улице и све тезге су постављене са стране, не ширећи се притом кроз мање улице и даље према граду као што је то некада био случај. Томе је вероватно, на неки начин, допринела и урбанизација овог дела града услед које су изграђени тржни центар, маркети али је отпочела и градња стамбених објеката и игралишта што је умногоме утицало на сужење некадашњег вашарског дела. Управо на поменутиим местима су раније били постављани рингишпили, вртешке и друге справе забавног карактера, које данас изостају. Такође, нема више ни шатора као препознатљивог вида забаве за посетиоце са пропратном музиком и храном. Вашар су сада чиниле само тезге – економска одредница је стога остала непромењена кроз време. Изложени су занатски производи (грнчарски, каменорезачки, ужарски, корпарско-плетарски), као и производи од пластике и дрвета, затим метле,

Сл. 9 Вашар на празник Светиој Вартоломеја и Варнаве, 2023. (фото: Јована Стојковић)

лицидерски производи, мед, чајеви и мелеми. Такође, многе радионице које се баве израдом декоративних предмета и икебана изложиле су своје производе на вашару, али је било и доста половне робе, антиквитета, као и народне ношње. И даље су на вашарима доста присутни индустријски производи и роба па је тако било изложене гардеробе, обуће, намештаја, играчака и текстилног покућства. Шећерна вуна и у данашње време остаје присутна на крушевачким вашарима, као и кафа и пиће који су били у понуди на покретним колицима која прате ток вашара. Музика је изостала, није је било чак ни на појединачним тезгама. Ипак, вашарско расположење је присутно код продаваца, љубазно ће попричати са посетиоцима вашара, показати и робу али и дозволити да се фотографишу лепо уређене тезге. Посећеност је била знатно мања него ранијих година, али је приметно да љубитељи вашара не пропуштају прилику да прошетају и уживају у вашарској атмосфери и понуди (Сл. 9, 10, 11, 12).

Сл. 10 Вашар на њразник Свећих ајосћола Варћоломеја и Варнаве, 2023. (фото: Јована Стојковић)

Сл. 11 Вашар на њразник Свећих ајосћола Варћоломеја и Варнаве, 2023. (фото: Јована Стојковић)

Посматрајући континуитет одржавања вашара у Крушевцу, можемо говорити о одрживости његових основних карактеристика (верска, трговачка, друштвена и забавна). Наиме, верска функција је присутна кроз време, још у периоду средњег века одржавање вашара се поклапало са обележавањем празника, а примећујемо да се то наставило и касније у 19. и 20. веку, тако да је и до данас остала пракса да су крушевачки панађури везани за обележавање црквених празника. Друга значајна карактеристика је трговачка или економска, њен значај је приметан и у периоду средњовековних вашарских окупљања, што је била јединствена прилика за продају и куповину одређене робе. Вашари се овде јављају као значајна места за успостављање трговачких веза, при чему се наводи да су се на њима набављали стока, кожа, лој, накит, злато, сребро, оружје – дакле, све оно што је у датом периоду било значајно за живот и опстанак људи. Економска страна вашара значајна је и у каснијим периодима који ће наступити, што примећујемо у списима из 19. века где се на основу прихода и расхода наведених у извештајима вашари оцењују као успешни или неуспешни. Феномен вашара као вид презентације производа различите врсте има изразит културолошки карактер јер омогућава сагледавање начина живота људи у одређеном периоду, на основу доминантних заната, техника, технологија и осталих вештина и умећа оличених у производима практичне и декоративне намене. На основу производа који се у одређеном периоду пласирају путем вашара, ми добијамо информације о томе који су производи најтраженији, шта је то што људи највише користе у домаћинству и које су технике израде заступљене. Кроз време мењају се и осавремењују технике и технологије, што нам омогућава да сагледамо начин напредовања друштва, а то је свакако један од битних фактора прогреса људске заједнице. У 19. и 20. веку углавном су присутни занатски производи али примећујемо да полако у понуду улази и индустријски произведена роба. Данас, на основу вашарске понуде у Крушевцу, можемо рећи да је индустријска роба преузела примат, што се види по изложеној гардероби, обући, намештају и пластичним производима, али је ипак присутна и одрживост старих заната као што су грнчарски и ужарски. Посматрано из економске перспективе, вашар је

Сл. 12 Вашар на празник Светих айосџола Варџоломеја и Варнаве, 2023. (фото: Јована Стојковић)

успешни или неуспешни. Феномен вашара као вид презентације производа различите врсте има изразит културолошки карактер јер омогућава сагледавање начина живота људи у одређеном периоду, на основу доминантних заната, техника, технологија и осталих вештина и умећа оличених у производима практичне и декоративне намене. На основу производа који се у одређеном периоду пласирају путем вашара, ми добијамо информације о томе који су производи најтраженији, шта је то што људи највише користе у домаћинству и које су технике израде заступљене. Кроз време мењају се и осавремењују технике и технологије, што нам омогућава да сагледамо начин напредовања друштва, а то је свакако један од битних фактора прогреса људске заједнице. У 19. и 20. веку углавном су присутни занатски производи али примећујемо да полако у понуду улази и индустријски произведена роба. Данас, на основу вашарске понуде у Крушевцу, можемо рећи да је индустријска роба преузела примат, што се види по изложеној гардероби, обући, намештају и пластичним производима, али је ипак присутна и одрживост старих заната као што су грнчарски и ужарски. Посматрано из економске перспективе, вашар је

био веома значајан начин организације продаје и куповине, а можемо рећи да је овај сегмент и до данас остао битна одредница крушевачких вашара. На економски сегмент надовезује се и социолошки значај овог феномена јер вашар, као место окупљања великог броја људи, омогућава бројне интеракције - упознавање, развијање пословне сарадње, пријатељстава и сл. Такође, вашари су до данас остали специфична места за презентацију робе, па тако многе занатске производе можемо наћи још само на вашару. Због великог броја посетилаца који их обилази, вашари представљају јединствену могућност да се одређени предмети представе широј јавности и у том смислу су значајни за промовисање како старих заната, тако и за предмете који настају под упливом нових техника и технологија. Посећеност вашара и потреба људи да купују на њима јасан је показатељ опстанка трговачког фактора, али са друге стране временом долази до извесних промена у забавној функцији. Ако сагледамо панађуре из доба кнеза Лазара, где је све било пропраћено „певањем и играњем уз зурле и гајде“, затим забавном понудом из 19. века која је била обогачена и позоришним представама, па све до рингишила као препознатљивог вида забаве забележеног седамдесетих година прошлог века и шаторима са храном, пићем и музиком који су обележили једно значајно поглавље у историјату крушевачких вашара, можемо приметити да у садашњости недостаје овај вид забаве. У истраживањима спроведеним 1977. и 2007. године као препознатљиви елементи вашара јављају се управо рингишили, храна, пиће и музика, што ће остати упамћено као специфичност ранијих вашарских окупљања, јер их у данашње време нема.

На основу података и фотодокументације који су настали путем сва три истраживања вашара у Крушевцу, примећујемо да време трајања и место одржавања остају исти. Вашарска окупљања временом попримају елементе традиционалних дешавања, настављајући да живе и у садашњости. У Крушевцу се тренутно вашари одржавају четири пута годишње. Датуми одржавања везани су за следеће празнике: 07. април Благовести; 24. јун Свети апостоли Вартоломеј и Варнава; 02. август Свети Илија; и 21. септембар Мала Госпојина.

ЗАКЉУЧАК

Вашар/панађур, као специфичан начин окупљања, презентације и куповине робе, дружења и упознавања, у Крушевцу има дугу традицију одржавања, која сеже до средњег века. Циљ рада био је да пружи увид у историјат присутности овог феномена у граду Крушевцу, при чему је наведено да доступни извори указују на његову постојаност још у доба кнеза Лазара. Међутим, након овог периода уследиће недостатак података све до 19. века, када поново можемо испратити организацију вашара у Крушевцу. Тако сазнајемо да су се у 19. веку вашари у Крушевцу одржавали три пута годишње и то у време обележавања следећих празника: Благовести, Свети Вартоломеј и Варнава и Мала Госпојина. Касније ће бити уведен још један вашар при обележавању празника Светог пророка Илије који до данас, заједно са претходно наведеним, чини четири значајна вашарска окупљања у Крушевцу.

Временом долази до извесних модификација у одржавању вашара, па тако примећујемо да су у 19. веку трајали три дана али да је касније дошло до промена па су своје одржавање свели на једнодневно. Такође, промене су уочљиве и у самој вашарској понуди, тако да поред и даље приметне одрживости извесних старих заната, можемо приметити да су све већи примат преузели индустријски производи. Када је о Крушевцу реч, промене су евидентне и у забавној

Сл. 13 Вашар на њазник Блајовести, 1977.
(фото: Драгана Савковић)

функцији вашара. Музика, храна, пиће и рингишпили временом су нестали са крушевачких вашара и постали одредница ранијих вашарских окупљања. Данас овај сегмент изостаје, а и вашарски простор је доста смањен. Ипак, вашари у Крушевцу су увек имали изражену економску функцију, која се одржала и до данас, као и социолошку, јер представљају значајна места окупљања, дружења и упознавања. Иако временом долази до бројних промена, традиција одржавања и посећености вашара је и даље заступљена у Лазаревом граду. Овој чињеници највише доприносе љубитељи вашара, који својим присуством утичу на то да вашари живе и у садашњости (Сл. 13).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

- Државни календар Краљевине Србије за годину 1898.* 1898. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1910. која је њросџа.* 1910. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Илић, Буда. 1971. *Истџорија Крушевца 1371–1941.* Крушевац: Истџоријски архив Крушевац.
- Марјановић, Милош. 2014. Предговор у *Вашар у Појраничју Истџочне и Јуџоистџочне Србије*, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић и Дејан Крстић, VII- XXIV, Нови Сад и Ниш: Прометеј и Машински факултет.
- Мијатовић, Станоје. (1928) 2007. *Занайџи и еснафи у Расини.* Репринт, Крушевац: Истџоријски архив Крушевац.
- Минић, Душица и Обренија Вукадин. 2007. *Средњовековни Сџалаћ.* Београд и Краљево: Археолошки институт и Завод за заштиту споменика културе.
- Мирковић, Милосав. 1996. *Крушевачко џозоришџе: 1946–1996.* Крушевац и Трстеник: Крушевачко позориште и Металограф.

- Митровић, Танасије ур. 1930. *Пољопривредни календар за њросіу 1931. іодину*, Београд: Штампарија М. Цветковића, Вој. Глигора 62.
- Младеновић, Александар. 2003. *Повеље кнеза Лазара*. Београд: Чигоја Штампа. Настасијевић, Славомир. 1966. Деспот Стефан. У: *Под небом Крушевца: књижевно-историјски зборник крушевачкої краја*. Адам Стошић, 194–202. Крушевац и Београд: Крушевачки гласник и Просвета.
- Перуничкић, Бранко. 1971. *Крушевац у једном веку 1815–1915*. Крушевац: Историјски архив.
- Симоновић, Слободан. 2016. *Енциклопедија Крушевца и околине*, Александровац: Завичајни музеј Жупе.
- Документација Етнолошког одељења Народног музеја Крушевац

Братислава Идвореан-Стефановић, етнолог, музејски саветник Нови Сад

ВАШАРИ И САБОРИ У АЛЕКСИНЦУ И ОКОЛИНИ

(моја сећања из 1960-их)

Сажетак: Окосница прилога су моје успомене на вашарење и саборовање 1960-их, подржане референтном литературом. Алексинац одржава три вашара: главни је Петровдан, па Св. Петка, и мали, Велика Госпојина. Обичајна пракса према традиционалном моделу: прва два дана трговање – првог вашарција распрода робу, а другог дана купује. Трећи дан је „огледавање“ и договарање бракова за јесење свадбе. Петковица, у касну јесен, намењена је за продају вишка летине и набавку залиха за зиму.

Разонода је рингишпил, касније менажерије, зид смрти... а пиће – клакер међу леденицама. Грађани су увече на корзоу, почасте се сладоледом, а заврше у летњој башти уз музику и ђевапе. Повезивање традиције вашара са популарном културом, о Петровдану, манифестација *На Морави воденица сћара* – данас је део алексиначког фестивала *Културно лето*. Шездесетих година 20. века, сабор је традиционално народно верско окупљање око храма, о свецу коме је посвећен. Представљам саборе: Св. Врачи, Алексинац, посвећен Огњеној Марији, Рутевац; затим, 29. августа, посвећен Св. Роману Ђунишком, и 21. септембра, Мала Госпојина – Св. Нестор, Витковац. Окупљао се велики сабор људи, стиглих по благослове и лековиту воду.

Кључне речи: вашари, сабори, Алексинац, традиција, 1960-их

УВОД

Традиција вашара и сабора у другим развијенијим градовима Србије је и старија и комплекснија у односу на карактер алексиначке традиције. Живот на путу који спаја Европу и Азију значио је променљиву судбину и углавном несигуран социјални и економски положај. Становништво насеља на таквом месту, између Јужне Мораве и античког пута *Via Militaris*, у несигурним временима често се скривало у удолинама и шумарцима, у страху од разбојничког насиља. Први писани помен Алексинца је у турском попису Крушевачког санџака из 1516. године, али као знатније место са 82 куће (Думић & Ђокић 2016, 82). Антун Пигафета 1567. помиње насеље по српском имену Алексинци, у чијој близини запажа пространа пиринчана поља (Matković 1890, 131). Извори почев од 16. века, на месту данашњег Алексинца, описују малу друмску и војничку станицу на цариградском путу, на лепом месту, али у великој беди.

У пошалици да су „гуске спасиле Рим, а буве Алексинац“, има доста истине. Наиме, коџа-Милош је већ преживео болест пацовске буве (куга) те је препознао опасност коју је ширила турска војска и збогови које је примао Алексинац, на граничном плоту Милошеве Србије. Иако неписмен, добро је знао шта треба чинити. Долазак писмених људи подигао је Алексинац, те је наредних деценија постао „мали Цариград“, пета варош у Србији. Кнез Милош је имао велике планове за Алексинац, одмах од 1833. године: „Ја сам науман, тако ако Бог да, да у Алексинцу подигнем велику варош, као кључ сада од Србије, те тако и два главна ђумрука: од турске стране Алексинац, а од ћесарске Београд“. (Живановић 1928, 84). Остваривањем овог плана, градић је привремено доживео велики административни, привредни, економски и културно-просветни напредак.

Прво је у Алексинац призвао све потребне учене и способне људе за изградњу и функционисање свих пограничних институција. Тако се у опису тлоцрта алексиначког карантина (*конџумац*), довршеног 1837. године, наводи и третман робе за промет на панађурима у Србији – да су у карантину третирани, и након тога задржавани одређени број дана, сви људи, стока и сав *есџаи* (роба), укључујући и све што је упућено на панађуре.

Након српско-турских ратова 1876–78, пљачки и пустошења и промене стратешког положаја, млада алексиначка бржоазија је, по цену великих улагања, донела само краткотрајан опоравак, до пропасти привреде пред крај 19. века. Константе опадања у развоју Алексинца, након промене *ђумрука*, јесу: конкуренција оближњег Ниша, а од 1884. године и трасирање железничке пруге супротном страном Мораве, са станицом удаљеном 4 километара. Све је то довело Алексинац у положај малог локалног центра удаљеног од модерне комуникације. Ипак, са упориштем у развијеном занатству и трговини, од раније оснажено модерно грађанство ствара специфичан интелектуални слој, који тешко прихвата губитак некадашњег сјаја. Чини се да у комшијском антагонизму према Нишлијама стари Алексинчани, на основу предања о *злајним временима*, у себи активирају осећање емотивне припадности неким вишим културним сферама.

ВАШАРИ У АЛЕКСИНЦУ У 19. ВЕКУ

Развој алексиначке чаршије се темељи на урбанистичком плану Франца Јанкеа из 1839. године. Тада пројектован крст и данас главна окосница града, обезбеђује добар проток саобраћаја. У ту нову чаршију се селе дућани са некадашње путање цариградског друма; а нови концепт, такође, ослобађа најбољи положај у насељу, благо узвишење изнад чаршије, које је до тада било хаотично трговиште за свакојаку робу. Ту се убрзо гради црква, као и административна и просветна здања. Прилив свежег сеоског становништва из околине ојачава српску етничку основу. Досељени Грци и Цинцари доносе чаршијску културу и трговачко и занатлијско искуство у варош, а тиме и напредовање и брз прикључак развоју капитализма, као и извесну европеизацију места.

Вашаришти, где је сточна и зелена пијаца, измешта се ниже, на просторе уз обе обале Моравице. Фотографија локације, која је почев од 1842. године била сточна пијаца, документује присуство Каракачана са својом сортом каракачанских оваца, на алексиначком вашаришту (Сл. 1). На овој фотографији, снимљеној у време Првог светског рата, на пијаци у Алексинцу, у првом плану је човек који је дотерао овце за продају. Ове овце тамног руна су Власи Каракачани дотерали из Епира у Алексинач, са досељавањем у првој половини 19. века. Биле су знатно отпорније од домаћих сорти оваца. Руно их је много боље штитило од влаге јер је вунено влакно имало добру изолацију. Обложено појачаним слојем масне сијере, тешко је киснуло. Тако отпорне овце нису морали стално склањати под кровишта. Од природно тамне, црне вуне плели су се квалитетни и практични џемпери и чарапе. Неострижено руно дугих власи са леђа старијих овнова било је погодно за округле чупаве капе, какву носи снимљени непознати модел (лево). Снимак је штампан као дописна карта, са насловом *Schafmarkt in Aleksinac* (Овчија пијаца у Алексинцу). Исписана је, али није послата, 1917. године.

Сл. 1 Каракачани са својом сортом оваца – каракачанке, на алексиначком вашаришту. Снимио немачки фотограф Аријур Хершер, за време Првој светској рата. Власништво проф. Зорана Стевановића, Алексинач

робом, махом у говеђим запрегама. Кола су пуна хране за стоку, а испод, уз обалу реке, налази се појилиште. Место је и данас познато као „вашариште“. Одатле се пружа видик према обронцима планине Рујевице. Ове промене су за собом остављале трагове у локалним називима, па се осим назива за место старе чаршије, услед сељења пијачних места и вашара, и данас памти назив *вашаришти* за неколико локација, углавном у близини Моравице. Најдаља од реке и града била је са леве стране пута, на падини планине Рујевице – сада Брђанка. Данас се вашари и други типови савременог трговања обављају у самом граду, на стешњеном простору десно од главне улице, унутар оуке Моравице.

На истој фотографији, крајње лево, види се и мост преко измештеног дела корита реке Моравице. Наиме, ради проширења чаршије (1903–1904), скренут је ток Моравице према југу, све до подножја Брђанке. Значајан подухват увећања стешњене чаршије подржао је и Густав Соваж, директор Алексиначког рудника у власништву Белгијанца Емила Фромана. Пружио је помоћ у копању новог корита – уступањем радне снаге. Скретањем тока реке Моравице према југу, вашариште се помера ближе подножју питоме шумовите терасе Брђанке, излетишта на домак града (Сл. 2). Овде приложена фотографија је из серије са десет prizora снимањих на вашаришту и у вароши. Снимао је казандија Милутин Вујић, велики љубитељ фотографије, првог дана Петровданског вашара, 12. јула 1936. године. Видимо пространо трговиште са крупном стоком и

РЕГУЛИСАНИ ВАШАРИ: ПЕТРОВДАН И ПЕТКОВИЦА; НАКНАДНО ВЕЛИКА ГОСПОЈИНА

Када је реч о Алексинцу, нема помена панађура откад је на том месту настао у 16. веку, као турска стратешка и саобраћајна станица, након скретања цариградског пута из брда, према долини Мораве. Путописци спомињу српски Алексинац и под називом Спахикои, што означава седиште спахије, са посадом од осам јаничара. Тек са ослобођењем 1833. године, нагло се развија као гранично место, те је логично да, уз убирање царинских такси, није било говора о додатној погодности држања панађура. Алексинац и околина су већ довољно приходовали од царинских такси на име транзитне трговине. Ту је цариевна роба како она са турске стране, која је потом упућивана на вашаре по Србији и даље, тако и европска роба на излазу из Србије. За период од 1836. до 1878. године, Ф. Каниц помиње да је Алексинац са својом богатом околином представљао значајну станицу на цариградском путу, којим се кретала жива трговина из Европе за Цариград и обрнуто (Каниц [1904] 1985, 125–127).

Првом Уредбом о држању панађура из 1839. године (Министарство унутрашњих дела Кнежевине Србије, 87), када је одређено по једно место у сваком округу: „да би сваки Србин потребе своје ...лакше набављати, а своје ствари удобније продавати могао... и да би се дух трговачки међу народом развио и трговина процветала“, за територију Алексиначког округа одређен је панађур у Јабуковцу (садашњи Делиград), у октобру, о Св. Томи. Од Уредбе 1839. године, до Закона о панађурима 1865. године, Делиградски панађур, прво тродневни, постао је мешовити петодневни панађур. У маси трговаца и занатлија из разних места, највише их је долазило из Алексинца. А исти су ишли и на друге оближње вашаре (Спирић 2006, 344).

Тек по Закону из 1865. године (Државни савет Кнежевине Србије 1865, 2–9), када се отвара преко стотину панађура у варошима па и по селима, и Алексинац добија два тродневна панађура (о Петровдану, од 12 до 14. јула (29. јун/1. јул), и на дан Свете Петке – 27. (14) октобра). Они ће опстати и након Расписа свим окружним начелствима о укидању и задржавању панађура у окрузима Србије, 1894. године (Вучо 1954, 307); исто тако, према Распису Министарства народне привреде, 3. маја 1899 (Спирић 2006, 352), као и према Закону о панађурима и недељним пазарним

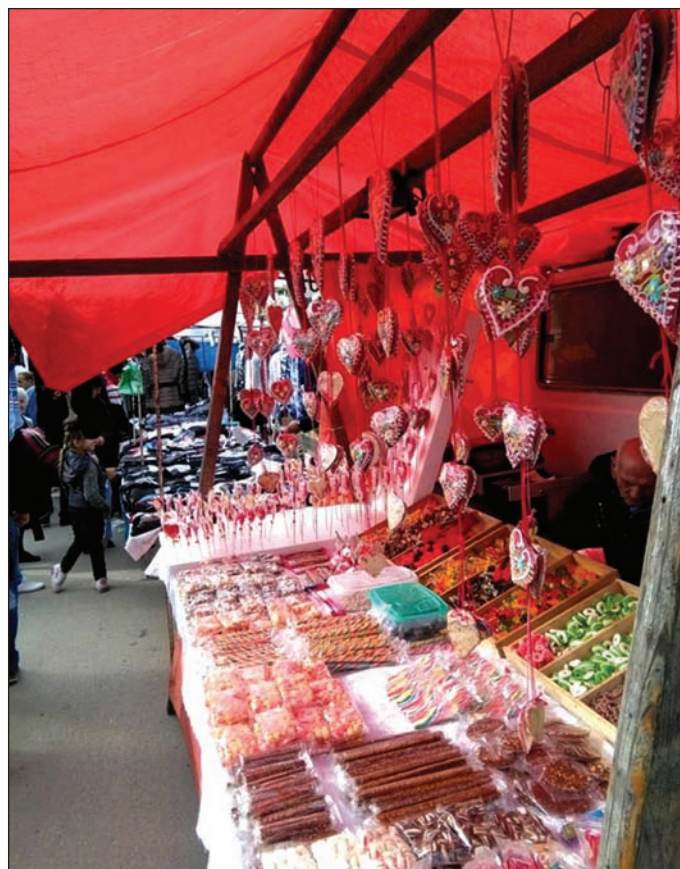
Сл. 2 Сточни вашар у Алексинцу уз реку Моравицу и у њодноју Брђанке. Снимио казанџија Милујиин Вујић о Пејровдану, 12. јула 1936. Власништво проф. Зорана Стивановића, Алексинац

данима из 1902. године (Србија (до 1918) 1902, 169) (Сл. 3). Под лицитарском шатром *колачара* Радомира Миладиновића, истичу се многи модели лицитарских срца. А испред позира друштво, очито, виђенијих људи. А десно, на оштећеној фотографији је скроман вашарџија у изношеном оделу са говеђим опанцима „кљунашима“ (Сл. 4). Више од века касније, лицитарска срца су и надаље омиљена понуда свуда на вашарима. Али више нису симбол животног обећања, већ реминисценција вредности нематеријалног културног наслеђа.

Сл. 3 Лицијарска шатра Радомира Миладиновића са обиљем модела лицитарских срца. Снимак месног фотодографа Радивоја Најдановића о лејнџем вашару (Петровдан) Алексинац, 1920-их година.

На богате алексиначке пијаце сливала се роба из шире околине. Трговало се житом, воћем, поврћем, дуваном, као и сточарским прерађевинама (месо, кожа, вуна, лој, масло, сир...). На вашарима, о Петровдану и Петковици, по речима Тихомира Ђорђевића, сељаци све продају трговцима, који робу препродају на све стране (Ђорђевић 1934, 1-2). Данас се у Алексинцу одржавају ова два годишња вашара, али и мањи вашар о Великој Госпојини, 28. августа. Иначе, након Првог светског рата и надаље, законе о трговини регулише Одељење Министарства трговине и индустрије надлежно за процедуру и односе у вези са годишњим вашарима и пазарним данима. Вашарење, у складу са законодавством, поново проширује асортиман роба за размену, укључује раније забрањиване вашарске радње и уводи све новије и разноврсније атракције.

Сл. 4 Лицијарска срца на вашару, сада реминисценција вредности нематеријалног културног наслеђа, снимила моја пријатељица Анџелина Сјасић, Петровдан 2016.

Према усменој традицији, на Петровдан је одвајкада главни вашар у Алексинцу. Тим поводом алексиначка Црква Св. Николе уочи празника врши службу бденија од 17 часова, а на дан празника свету литургију са почетком у 8 часова.

Већ ноћу и у рану зору надиру натовареним колима домаћини са фамилијама из ближе и даље околине, из свих праваца и сливају се на вашариште – моравском трансверзалом (антички *Via Militaris*, затим Цариградски па Београдски друм), као и другим попречним путевима који су повезивали Алексинац са суседним областима. Затим Бањски друм, што долином Моравице спаја Поморавље са сокобањском котлином, из сокобањских и тимочких села.

Сл. 5 Пар Рома из Алексинца продаје будаке на вашару „о Блајовесџима“ у Крушевцу, 1977. (фото: Драгана Савковић Народни музеј Крушевац)

Затим Сврљишки друм, који иде преко Голака и силази на Мораву. Некада је Крушевачки друм повезивао сва насеља западно од Мораве – прелазећи превојима Јастрепца, држао се леве стране Мораве, преко котлине код Суповца. Сада железница делом иде трасом овог пута. Стари пут долином реке Турије, превојем Грепца на Малом Јастрепцу и данас повезује Поморавље са Добричем.

Некад се возило говеђим запрегама (данас путничким возилима, аутопутем и другим модерним друмовима). Од вредније робе се доносило да се уновчи који брав, вуна, сукно, врећа жита, а можда је најцењенија роба пуномасни сир. У овим крајевима сир је омиљена намирница, која не заостаје за месом. Вашарџије проводе ноћ у свом *шабору* са остатком робе, а сутра по закону промета – роба–новац–роба, трагају да пазаре све што је њима потребно.

И занатлије су ишле на вашаре у различита, махом оближња места. Тако сам међу фотографијама у бази пројекта Традиција вашара у Србији, наишла на пример ковача из Алексинца, на вашару у Крушевцу. У овим крајевима је ковачки занат уобичајено занимање Рома (Сл. 5).

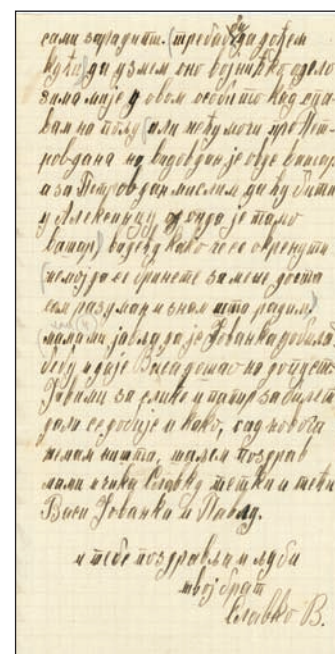
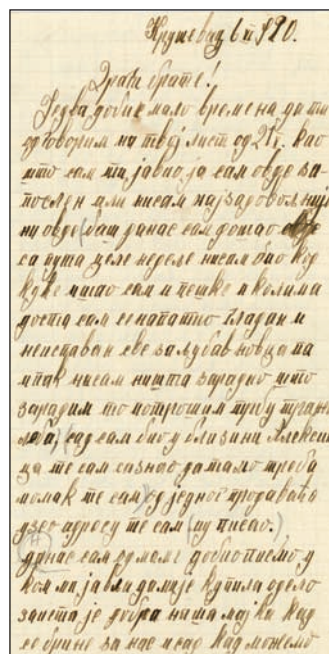
СЛУЖБОВАЊЕ СЛАВКА ВЛАШЧИЋА, ВОСКАРСКОГ ПОМОЋНИКА ИЗ ЗЕМУНА, ПО ПОМОРАВЉУ

Током својих истраживања традиционалних делатности на територији Војводине, у архиви сам наишла на документацију са личним писмима у којима се детаљно описују путешствија Славка Влашчића, воскарског помоћника из Земуна (Идвореан-Стефановић 1998, 177, 180).

У једном периоду, место службовања Славка Влашчића је Крушевац, код „Г. Живојина Марковића“, одакле се јавља током маја и јуна 1920. На две странице (Сл. 6), Славко Влашчић пише из Крушевца:

„Ја сам овде у Крушевцу запослен данас недеља дана већ сам се погодио 300 динара месечно, стан и храну и даје ми шатор да идем по вашари и сабори ... за коња што ће ме возити нешто јефтиније него кочијашу ... то ће све покрити добар пазар ... колега Миле отишао код брата у Пожаревац ... ја сам у суботу отказао а у недељу ми каза колега Миле да треба у Крушевцу помоћник ... и тако ја дође овде али сам имао муке док сам добио новац у Краљеву, умало што се нисмо побили, он нехте да ми изда новац док не изиђе 14 дана а ја нисам хтео да дан губим код њега ... јавићу ти како ћу проћи на сабору, ове недеље имам два, имам да запнем да нарадим еспапа. Баш сам данас дошао са пута, целе недеље нисам био код куће, ишао сам пешке и колима доста сам се напатио гладан и неиспаван, све за љубав новца, па иак нисам ништа зарадио, што зарадим то потрошим трбу тражи леба ... сад сам био у близини Алексинца те сам сазнао да тамо треба момак те сам ... писао ... требао би да дођем кући ... али нећу моћи до Петровдана

... на Видовдан је овде вашар а за Петровдан мислим да ћу бити у Алексинцу, онда је тамо вашар“ (Крушевац, 16. V 1920, адреса: Славко Влашчић код Г. Живојина Марковића, воскара у Крушевцу).

Сл. 6а и 6б Писмо Славка Влашчића из Крушевца, браћу Михајлу у Земун, мај 1920. (Музеј Војводине)

МОЈА СЕЋАЊА СА ВАШАРА У АЛЕКСИНЦУ (ПЕТРОВДАН, ПЕТКОВИЦА, ВЕЛИКА ГОСПОЈИНА)

Успомене из завичаја које евоцирам током бављења традицијом вашара углавном потичу из мог детињства и младости, заправо из периода до одласка на факултет. Касније, током проучавања народног живота кроз литературу, често су навирале као секвенце које ми штиво учине разумљивијим. Мислим да ми је та детиња призма остала увек на располагању, ако затреба. Таква је прилика и прилог који сада пишем. За овај избор сам нашла привлачан ослонац у постовима одличне веб странице *Алексинац вечити ирад*.

Управо са увидом у савремене референце, остајем још убеђенија и још више решена да оно своје виђено и доживљено задржим као окосницу штива. Склона сам закључку В. Бижић-Омчикус да су вашари опстали, између осталог, „да би задовољили исконску потребу народа за празновањем и светковањем“ (Бижић-Омчикус 2007, 8). Опстају и у вековним процесима промене, што одлично тумачи Милош Марјановић у предговору зборника „Вашар у Пограничју“, са сажетом аргументацијом коју узимам у прилог свом мишљењу: „Тренд у садашњој еволуцији вашара је његова трансформација из заједнице у масу и из народне у масовну културу – од традиционалне занатске ка индустријској, бувљачкој роби... турбо-фолку, те прерастање светковине у мас-медијски пропраћен спектакл (Марјановић 2014, XXI).

Крајем педесетих и шездесетих година прошлог века у мом граду, вашарила сам три пута годишње. У главним цртама, то је био традиционални модел. Колико памтим, тродневна догађања су обухватала главне елементе ових окупљања, али варирањем редоследа у односу на приоритете традиционалних одлика – ритуалних, магијских, верских и идентитетских (Кривошејев & Бељац 2016, 179).

Прва два дана се трговало. Продавале су занатлије, а трговци продавали али и откупљивали од сељака за даље лифEROвање. Док сеоске вашарције, ако могу, већ се првог дана реше своје робе, да би наредног дана сами куповали. На слици 7, у призору снимљеном на вашару видимо нов бакарни казан који је човек пазарио

Сл. 7 Куџац у разговору, на њуџу калајцији, са казаном шћо је њазарио на вашару.

(фото документација угашеног недељника *Реч радника*, Библиотека Вук Караџић, Алексинац)

на вашару. Купац је управо застао да поприча, може бити са знанцем, али и неким пролазником који се распитује о овој значајној куповини. Иначе се надаље упутио алексиначком калајџији, да га да на калајисање, док је ту у вароши (Сл. 7).

Трећи дан је, међутим, био намењен првенствено социјалним функцијама. Петровдан је идеално време за „огледање“ младих и договарање о склапању бракова, ујесен, кад се скине и уновчи део летине. Међу коментарима фотографија на страници *Алексинац вечити град*, недавно сам наишла на пошалицу која сублимира ток ове скоро заборављене праксе: „Како оно беше? Први дан гледање, други дан договарање а трећи дан бегање“ (Aleksinac večiti grad 2020).

Други важнији вашар у Алексинцу, поводом празника Преподобна мати Параскева, у народу *Петковица*, 27. (14) октобра, дешава се у време ближења пољостаја, односно при крају сабирања летине. То је некада била прилика да се уновчи вишак домаћих производа, да би традиционално домаћинство набавило залихе за зимске месеце. Продавало се жито, брашно, који брав, канта масти, трајно поврће..., а куповала махом колонијална роба.

Као јесењи сабор, Петковица је увек била прилика за трговање домаћом вуном, главном сировином за ручне радове (Сл. 8). Жене су највише куповале фино дрндану вуну, али овде видимо и размотана непрерађена овчија руна. Тако се могло купити по веома повољној цени, па однети у вуновлачару на фину обраду. Памтим једну радионицу из тог времена, поред Моравице, управо у близини вашаришта. Кратак јесењи дан није довољан да се обаве сви планирани послови. Посебно из удаљенијих места, долазило се дан уочи вашара и спавало у колима уз робу. Дешавало се и да завеје снег.

Од традиционалних социјалних функција, „петровски“ дани су били прилика и за необавезну разоноду и дружење, а посебно за склапање познанстава и уговарање изгледних веза за брак. У вашарској грозници, весела младеж је најрадије на рингишпилу. Али и градска деца коју родитељи у летњим данима, кад касно залази сунце, „за дана“ имају времена да провозају на рингишпилу. Неописива је моја нервоза да дочекам долазак својих с посла, па да „полетим“. И за сеоске потенцијалне младе парове,

Сл.8 *Петковица*, трговање домаћом вуном која је била главна сировина за зимске ручне радове.

(фото документација угашеног недељника *Реч радника*, Библиотека Вук Караџић, Алексинац)

рингишпил је најдража прилика да девојка некако умакне погледима старијих и ускочи у корпу. И срамежљива као и весела девојка, опусти се у сигурним рукама младића што држи корпу где она седи. Да се не стиди, врискала би кад јој се учини да је баца далеко у висину.

Иначе пред вашаре, на Фејсбук страници *Алексинац вечији град* обично освану исте или сличне старе фотографије (Сл. 9) са увек новим коментарима: „Још два дана па вашар *Велика Госиојина* – 1970. година“. Како слика 9 приказује, девојка би се након вожње на рингишпилу ошамућена, помешаних осећања, убрзо умирила уз клакер, лимунуду, бозу, шећерлему или тада модерну шећерну вуну. Слична стара фотографија је пропраћена новим коментаром: „Сећам се рингишпила, био је и у моје време, али нисам смела да се возим; кад се сетим, срце ми се цепа, какав је био Алексинац, а сада?“... Уз сличну фотографију из 1969. или 1970. године стоји опширан коментар (*Aleksinac večiti grad 2016*), чије се суштине живо сећам, кроз дреку Трајчета који је неуморно варирао своју причу вабећи муштерије да плате и ускоче: „Још данас у вашем граду, а сутра у Новоме Саду, ајдеее народеее, дечаци, момци, цуре и девојке, окреће се коло среће још само данас...Аааајде поћи, доћи, потрчи, на *корју* скочи и вежи се, полећемо, идемооо... Иии, следећу фрај вожњу добила је ова лепа дама у црвено и овај иза њу што гу бацааа. Ааајде народеее... идемо даље.“

Сл. 9 Три ринишишпила на забавном йлацу вашаришиша, Велика Госиојина, 28. август 1970. (фото: Влада Шабић, Реч радника. Библиотека Вук Караџић Алексинац)

Али, нисам баш обраћала пажњу на склепану „кафану“, одакле се пробијао мирис печења и жагор. Тамо су доконе трошације свог времена на забаву, или домаћини што су већ добрано „заглавили“ након обављених послова. Покупиће их жене након својих занимација. А њихов важнији посао био је да мотре на ћерке, које се, са рођакама и другарицама, завлаче по вашарској гужви. Што се мене тиче, осим рингишпила, жеља ми је био клакер у флашицама зароњеним међу табле леда: „ладан, леден, слатак, меден, срце лади, душу слади“. Како је старо пиће, клакер, спреман са сода водом, да не изветри угљендиоксид, уместо чепа био је заглављен кликер. Содација, Дејан Милошевић из Јагодине, мисли да је име клакер настало по звецкању кликера док се пије пиће: „клак-клак“. Мајстор узгред говори и рецепт: укува се шећерни сируп, па дода арома крушке и боја; сируп са аромом се разблажи сода водом (*Telegraf.rs 2017*).

Алву сам такође обожавала, али ми је била забрањена. Лепљива, па замажеш лице и руке до лаката, по врућини постанеш гозба за муве... Волела сам да ми купе „огрлицу“ код колачара (лицитар), да је носим око врата. Нисам журила са јелом. Касније сам данима грицкала по један колачић. У међувремену, печене семенке су ми биле довољне

да полако крцкам вадећи из цепања. А добро се сећам тезге са шећерном вуном и деце која стрпљиво чекају, и из периода када сам била гимназијалка (Сл. 10).

Али мекике код Зипаловића никако нисам пропуштала (Сл. 11). Биле су омиљене на вашару. Миодраг Зипаловић, на слици 11 други слева, држао је популарну пекарску радњу од 1934 (Спирић & Стевановић 2009, 300), а колико памтим, и током 1970-их година. По коментару ове фотографије од 13. јула 2016. године, таквих мекика нема нигде. А Гојко Младеновић објашњава: „Мој отац Милан држи мекику у руци, срећно време, а Џони, пекар, пушта мекике у казанче да се прже.“ Тако сада Гојко, видевши фотографију, и сам преживљава мирисе и укусе које је осећао његов отац пола века раније (Aleksinac večiti grad 2019).

Осим старинског рингишпила у каснијим послератним годинама, за подизање адреналина, доспева менаџерија са гротескним бићима, као пола риба – пола девојка. Тамо сам више времена проводила затворених очију. За младиће је изазов био „зид смрти“. Возио је 1960-их Драган Нишлија, и долазио на сваки вашар у Алексинцу. Много касније, 1980-их, Горан Савић из Алексинца стекао је славу хазардерском вођњом везаних очију. Наступао је у родном граду, али ја тада више нисам живела у Алексинцу. Саша Гидра Марковић, 14. марта 2021, пише:

„Летњи распуст, 12. јул. Пробијам се кроз гужву. Занемарим Цигу са мечком, гатару, тајландско мајмунче и шарене шећерлеме; брига ме за сусрет 72 села. Жури да осетим мирис бензина и угледам велико буре без поклопца пречника и висине 10 метара ... издалека се чује, људи једном гледате, доживотно памтите, извол'те на галерију, само 100 динара. Цена минимална, а задовољство максимално да видите нашег гладијатора, а нашег мештанима само за вас, један једини Горан Савић.“ (Aleksinacke vesti 2021).

Сл. 10 Крајем 1960-их, чекало се у реду за шећерну вуну.
(фото: Влада Шабић, Реч радника)

Власништво Градске библиотеке Вук Караџић Алексинац.

Сл. 11. Мекике код Зипаловића се не пројушијају, иако
по јулској врућини: снимак настао око 1970. године.

Библиотека Вук Караџић, Алексинац

Чини се изненада, почетком 2019. године, Савић је огласио продају зида смрти, који је возио од 1977. године. У репортажи са шабачког вашара из 2022. године помиње се да више нема зида смрти, који је био главна атракција вашарске вожње мотора по усправном зиду (Al Jazeera 2022).

Само вашарште, са буком мегафона и трештањем музике, мало је скрајнуто од центра. Али је вашарио цео град, свако на свој начин. Мештани би, на пример, по завршеној светој литургији, из цркве на узвишењу изнад чаршије сишли до вашаришта. Чинило ми се да ме у журби провлаче око тезги, неодлучне шта да купе од ситница, да обрадују децу. Међутим, са распаљених огњишта, од ражњева што се већ врте на јулском сунцу, убрзо „нападају“ мешавине сирових мириса осмуђеног печења. Галама продаваца, колоне купаца међу тезгама, а још највише гужва оних што само „шетају и сметају“. Домаћице, гадљиво набраних носева, окрену ка кући да пожуре да припремају свечани ручак, само у породичном кругу или са блиском родбином из других места. Вашар је прилика за виђење са најмилијима, првенствено ћеркама удатим на страни, које доводе унукe на вашар, на срећу баба и деда.

А грађанско вашарење уследи тек касније, након поподневног одмора, у пуној елеганцији, кад врућина попусти. Тада старији, једнако као младеж, премеравају корзо у целој његовој дужини, осврћу се, поздрављају пријатеље и познанике, или застајкују загледајући шаренило робе на тезгама. Многи излазе тек предвече, кад ће целу породицу извести на корзо, узети сладолед, па завршити опуштени у летњој башти под столетним липама, уз живу музику, пиће и ћевапе (Сл. 12). Кад сам споменула култну башту, данас је нема. Али, не стишава се незадовољство и сетно препричавање забавних и романтичних догодовштина. Пре пола века, ово је била кафана за три годишња доба. Без крова, али под крошњама липа и кестенова, усред центра града. Састајалиште – дању уз пиће на брзину или дружење. М. Ђорђевић као да гледа коњарског трговца Циганина Љубу Дасу у бриц панталонама и изгланцаним чизмама, и конобара што носи десетине тањира ћевапа на једној руци и бар три кригле пива у другој (Aleksinac večiti grad 2016). Ћевапе је правио ћевапџија Дуле, а гостима носио Раде Грба. А увече, светло засењено крошњама и звуци модерних шлагера. У башти неки мераче, други се приказују са породицом. Али о вашарима није било лако доћи до места.

Сл. 12 Некад култна градска башта „под липама“, више не постоји: снимак из 1969. године. (Реч радника, Библиотека Вук Караџић Алексинац)

А групице младих, након краће романтичне шетње косином Брђанке, нашле би се „пред погледом“ на долину са светлима Алексинца (Сл. 13). Ту у ресторану, са храном и добром музиком, проведу петровско вече у свежини летње баште. Неки опуштени за столовима, али већина ужива вртећи се на кружном плесном подијуму, међу боровима узвишења Брђанке. Сећам се призора, али и како сам пијуцкала свој сок од малине да што дуже потраје. Знала сам да у породичном изласку имамо ранији „фајронт“.

КОНТИНУИТЕТИ МОДЕРНИХ МАНИФЕСТАЦИЈА ЛОКАЛНОГ НАСЛЕЂА

Манифестација *На Морави воденица сџара*, традиционално одржавана у данима петровданског вашара у Алексинцу, покренута је 1964. године, на таласу промене културне политике, са геслом „Култура и уметност за све“. Мотор укупних промена био је дух Устава СФР Југославије из 1963. године. Широм земље је подстицано оснивање разноврсних смотри достигнућа у култури. Биле су врста заштитног знака тадашње културне политике државе. Декларативно, циљ је био развој и сумирање резултата, али и пропаганда друштвеног поретка. Међутим, у животима нас младих биле су првенствено прилике за уживање у програмима уметничко-забавног карактера. Идеја организатора манифестације је била да повеже традиционалну симболику старе воденице „Моравке“, са популарним културно-уметничким програмима у вечерњим сатима вашара. Рестаурисана воденица је постављена уз обалу, код тада новог мотела „Морава“. Била је у функцији, те су ту припремани локални гастрономски специјалитети од свеже млевеног брашна. У међувремену је „воденица стара“ запуштена и нестала низ Мораву, али се задржала у наслову манифестације. Мењају се концепти и локације, али је увек везана за Петровдански вашар. Данас је типичан фестивал (сабор) локалног фолклорног стваралаштва. Треба истаћи да за собом има завидан континуитет у односу на садашње критеријуме употребе појма традиције и ознаке традиционално. Сведок сам самих почетака осавремењивања традиционалног вашара, уклапањем културно-забавних програма под окриље Петровдана и старе воденице, па могу истаћи да су били гламурозни у погледу модерних садржаја тог времена. На пример, гостовања највећих естрадних звезда. У новије време, запажам превагу учесника из завичајне средине са запаженим успесима на фолклорним смотрима. Ти додатни програми донекле неутралишу утиске о сада већ орди-

Сл. 13 Друштво младих учитеља у лејњем ресторору Душана и Лејосаве Мишировић. Снимак нејознајној аутору, око 1932.

нарним вашарским догађањима. О Петровдану 2019. сам и сама пригодним саопштењем дала допринос програму АЛЕФ-а. Том приликом је домаћин с поносом истицао континуитет манифестације, почев од 1964.¹³ И за текућу 2023. годину, у календару догађаја у Србији, наведена је као најстарија и најзначајнија манифестација у Алексинацу. Обележава је такмичење певача аматера, такмичење у кувању рибље чорбе, народна традиција, фолклор.

Алексиначки фестивал *Културно лејто АЛЕФ*

У новије време, широм Србије се омасовила културна пракса промоције културних вредности на фестивалима или серијским програмским догађањима током лета. Идеја је да се комбинацијом културе и туризма задовоље потребе и обогати живот домаћих становника, као и туриста. Као вид децентрализације културе, ове пројекте подржава низ надлежних министарстава, омогућавајући што шири пласман елитних програма свих извођачких уметности. А посебно промовисање видова локалног културног наслеђа. То се односи и на АЛЕФ.

Чини се да је видно настојање организатора да, поред традиционалне музике и игре, пласира и елементе традиције везане за млевање жита у воденицама на Морави и припрему јела од свеже млевеног брашна. Исто тако, и старински риболов на Морави, са популарним такмичењем у кувању рибље чорбе.

Пригодни стручни програми – трибине, такође су акценти Манифестације. Тако је 2017. године одржано стручно саветовање на тему „Воденично брашно, функционална храна“ у организацији Друштва воденичара *Морава* из Житковца; а 2019. мени је поверено да прикажем феномен вашара у светлу завичајне традиције (Идвореан-Стефановић 2019, 3).

Сабор њајрикара, Алексинац

А данас, у приказу примера савремене локалне манифестације повртарске културе, користим њен насловни назив *сабор* у контексту савремене промоције производње паприке у селу на обали Јужне Мораве. Неодређено називање сабора, односно вашара, како га данас познајемо, настало је са променама током векова. На пример, по средњовековним изворима, ниједан од манастира ових крајева није имао право на одржавање панађура, где би се размењивала роба (Думић, Оливера et al. 2006, 16), што значи да народни скупови код манастира нису имали привредну компоненту. Исто показују и моја искуства крајем 1950- их година.

13 Присутствовала сам том првом извођењу и сећам се два снажна доживљаја: прво старе воденице, која је била рестаурирана, у функцији, па сам пробала хлеб умешен од воденичног брашна; а други је концерт Ђорђа Марјановића, чији сам била велики обожавалац. Литургијама сам, иначе, присутствовала о саборима на селу, а тог Петровдана, са 14 година, слутила сам да доживљавам нешто ново, примерено мом укусу и времену.

На списковима догађаја се наводи Сабор паприкара, Алексинац (Календар догађаја Србија 2023). Међутим, сабор се не одржава у Алексинцу, већ у селу Рутевац, на магистралном путу Београд–Ниш, 10 км северно од Алексинца. У овом случају, узгој повртарских култура јесте значајна привредна грана краја, а *Сабор њаприкара* у Рутевцу је у ствари модерна промоција производње сортне паприке, као главне повртарске културе. Одржава се почев од 2003. године, у сезони бербе паприка. Према извештају локалних медија (*Aleksinačke vesti* 2022), прошле године је одржан 20. јубиларни Сабор паприкара у Рутевцу. Такмичило се у више категорија, као што су кување паприкаша, најтежа паприка, најдужа паприка и најбоља повртарска парцела, што је пропраћено пригодним ликовним и литерарним конкурсима.

САБОРИ АЛЕКСИНЦА И ОКОЛИНЕ

У овом прилогу, под речју „сабор“ из наслова, подразумеваћу његово значење у народу – традиционално народно верско окупљање, најчешће око манастира, о свецу коме је црквени храм посвећен. До времена о коме овде углавном пишем, сабор је остао стециште народа у жељи да испуни своје ритуалне и друштвене потребе, управо онако како је било у старинској пракси, наслеђиваној од претходних генерација. Зато ћу у делу текста о догађањима из мог искуства 1950-их, користити аутентичне називе везане за саборовање у мојој породици и окружењу.

Петровдан је регулисан као тродневни вашар, али у свести локалног становништва, као и по црквеном календару, трећи дан, 14. јули (дан упокојења врача бесребреника Козме) практикује се као сабор посвећен Св. Козми (Свети врач, у локалном говору, *свешевраци*). Обавља се у градском амбијенту корзоа, међу посластичарама и кафанским баштама где се тискају брижљиво дотеране девојке, као и момци пристигли за брак; ту се загледају, упознају и попричају, све под будним оком пратње старијих. Пристизали су из различитих околних насеља. Можда су се лично познавали или знали по чувењу или *јрејоруци*. Али неретко би им то било прво виђење. Уколико се јави обострана симпатија, а прилике и породице су одговарајуће, даље је све на старијима – да удесе потребне услове.

И у овом случају саборска процедура укључује свету литургију са ритуалима поклоњења, које није нужно практиковати. Зато је претпоставка да у градском амбијенту представља форму интеграције културних и социјалних функција које су, иначе, садржај овог типа традиционалних окупљања. Иако савремена антропологија дефинише различитости у овој групи појава, приликом савремених истраживања вашара, односно сабора, среће се и синонимна употреба ових назива за садржаје одређеног типа, како код информатора/казивача, тако, неретко, и при саопштавању података о прикупљеној грађи (Марјановић 2014, VII-IX.).

За разлику од нове манифестације – Сабора паприкара, о којем сам претходно писала, у истом селу, Рутевцу, одржава се и традиционални сабор на дан Свете Великомученице Марине, у народу познате као Огњена Марија, 30. (17) јула. Медијске информације о догађају истичу обављање стандардне процедуре верског садржаја, са ритуалима

посвећеним верском празнику и са примереном озбиљношћу. Данас је друштвени, заправо културно-забавни део измештен из црквене порте на школско игралиште са импровизованим бином. Програм се изводи сведен на савремену матрицу промоције локалног фолклорног стваралаштва. Поподне се проводи око тезги са данас уобичајеном робом приликом масовних окупљања. Заложите се и људи се освеже пићем, а увече је концерт традиционалних песама и игара, са завршним симболичним јединством свих учесника у заједничком колу.

Чувам успомене на овакве празнике из детињства 1950-их година, кад сам проводила читава лета код баба и деда, у два села на супротним обалама Мораве. Тако сам, по верском календару, обилазила са својим старијима саборе по околним селима и манастирима. Саборovala сам о Огњеној Марији у Рутевцу, на источној страни реке, као и у шумовитим удолинама уз потоке побрђа Мојсињске горе, према северозападу. Присутствовала сам ритуалима које су тада обављале генерације рађане крајем 19. века, према традиционалном моделу.¹⁴

Данас је, у оквиру простране правоугаоне порте цркве у Рутевцу, духовни простор углавном ограничен на храм, док већи део простора захвата стамбена кућа са окућницом и уређеним воћњаком. Насупрот овоме, у мом сећању је исто црквено здање било окружено дрворедима у затрављеном дворишту, где су у хладовини ширене ткане простирке за одмор, дружење и постављање празничне трпезе. Неки су доспевали већ уочи празника, за вечерње бдење, а сви рано ујутру за свету литургију. Понекад би и мене постом спремили да примим причешће. Сви смо палили свеће као помен својим покојницима и за здравље блиских. Затим је следио световни део, у дечијој игри, шетњи и меркању младежи, сусретима и разговорима међу старијима око њима важних послова.

Сабори код манастира Св. Роман код Ђуниса и Св. Нестор, Витковац

Моја касна лета у Витковцу обележавали су сабори, прво 29. (16) август, празник посвећен Светом Роману Ђуниском, у шуми изнад суседног Ђуниса, а непун месец касније, о Малој Госпојини, 21. (8) септембра, у манастиру Св. Нестор.

Те моје године детињства текле су уз јужне обронке чаробних Мојсињских планина, који дотичу леву обалу Јужне Мораве, где сам се купала до Преображења, 19. августа. Брда одишу тајанственом лепотом и тихом сетом минулих времена. Још се сећам мириса шуме, планинских трава, као да чујем птичји цвркул, жубор потока и ветар у зеленим крошњама. Близу главних комуникација а ипак самотне, ове се планине одликују обиљем питке воде и повољном климом. Све је то чинило ове шуме и пропланке изузетно погодним за побожне хесихасте да немо сведоче њиховом обраћању Свевишњем. Зато су увек бирали таква места: безгласна и самотна, дарована живом водом и

¹⁴ Тада, а и као одраслија, нисам приметила, без обзира на послератну идеологију, да је било притисака на ове децентне манифестације народних светковина. Ако и јесте, уверена сам да је то било у партијским круговима.

божанском лепотом; ненастањена и заборављена од људи а блиска сунцу и небу. На простору од Ниша до Ђуприје, најповољније место за побожно монашко самовање и тиховање биле су тада управо Мојсињске планине (Думић, Оливера et al. 2006, 7)

То је био мој срећни микросвет. Радовала сам се кад се упутимо на сабор. Прво је био Свети Роман. Поред мноштва савремених фотографија у боји, овде прилажем архивски снимак манастирског комплекса из 1875. године, Ивана В. Громана (Сл. 14). Разлог је што је приказ, иако без боја, најближи мојим сећањима из детињства (Громан 2003, 103).

Знала сам да је далек пут брдовит, са јаругама, око пет километара далеко. Пешачили бисмо у старијој удобној одећи и обући, уз пругу, а затим уз брдо. Близу манастира, у шумарку, на неком извору којима Мојсиње обилује, пресвукли бисмо се, освежили и дотерали. Код манастира, заузевши лепо место у хладу, ближе извору лековите воде, старији су се одмарали а остали навраћали у паузама између културних радњи. Након ручка, кад поседају групице; познати би им пришли и присели ради разговора. Радо су делили лепе вести, а са тугом причали о својим недаћама; распитивали се о родбини и пријатељима које ређе виђају... Међу важним темама је и изгледно склапање брака, па се због тога *погледавају* момци и девојке, док се старији распитују о здрављу и снази породичне лозе, породичним приликама; воде се разговори о летини, куповини или продаји земље, стоке, пољског и кућног инвентара. За то је добра прилика уз јело или угодна доколица старијих. Међутим, млађи су у групицама, у шетњи или у колу; а деца замазана слатким лизалицама, радују се и клакеру, уз непрестану игру.

Пренећу и делове описа сабора о Св. Роману у народу, како га је доживљавао Милојко В. Веселиновић (Јасење код Алексинца 1850 – ман. Свети Роман 1913), учесник оба Српско-турска рата, 1876–1878, дипломата, публициста, филолог. Био је из села Јасења (део Делиграда) надомак манастира, те је од своје 15. године припреман за калуђера у Св. Роману. Отуда и његова сећања, која датирају из времена безмало пуних сто година пре мојих:

Сл. 14 Комплекс манастира Св. Роман, снимак Ивана В. Громана, 1875. (Војни музеј у Београду)

„За време мог детињства, око 1865. године, гледао сам браћу Нишлије из ондашње Турске што долазе к Светом Роману на сабор ... бројећи преко тридесет сремова (кочија) пуних с чељадима ... По црквеној служби која тада сврши рано, народ поруча што донесе од куће ... па побожно умилним осећајима са причама нема краја. Јер се на оваквом збору састану родови, свати (пријатељи), кумови и својта, нуткајући се мезетима и пићем. А младеж се једва прихвати јела, па весело хита к саборишту, у оро да се тога дана наигра. Колико села, толико буде и ора. Али при крају се сва скупе у једно, највише два. Тада одиграју *орловку*, оно што се уз свирку игра најширим орловским скоком. И свирачи, младићи са свирајкама и карабама (врста гајда), надмећу се у свирању, нарочито због девојака. И сад кад се сетим, милина ме обузима, као да чујем звук звонких идилских свирала, дудука и караба“ (26, 27).

Црква Светог Нестора, Витковац

Св. Нестор Синаит, према предању – рођени брат Романа Синаита, подигао је цркву код села Витковице (данашњи Витковац), иначе, веома близу манастира Св. Роман. Нестор се сматра значајним духовником из доба кнеза Лазара. По предању, био је један од седморице *синајаца*. Што се тиче градње храма, археолошки подаци указују на могућност да је црква настала на темељима касноантичког мартријума за неког локалног свеца у време када је, у непосредној близини, настало и утврђење Неструс, касније Градац. Из манастирске порте се види брдо које покрива остатке средњовековног утврђења Градац (Сл.15). Светилиште је током времена делило променљиву судбину насеља, па га народ и надаље сматра једнако црквом, као и манастиром Св. Нестора. Званична документа – такође, јер се на првим војним картама из 1878. године бележи као манастир Св. Нестор (Думић, Оливера et al. 2006, 38), док се у првом броју *Гласа* нишке епархије, за 1900. годину, наводи као парохијска црква села Витковца, посвећена Рођењу Богородице (ур. Милош Анђелковић 1899, 93).

У XVI веку, манастир Св. Нестор и село Витковце, као и Св. Роман код Ђуниса, припадали су нахији Загр-

Сл. 15. Из њорше Св. Нестора, видик њрема дрду које њокрива остайке средњовековној ујврђења Градац. Снимак за њубликацију Планина недосањаних снова. 2006, Историјски архив Крушевац

лата. По турским дефтерима, ова нахија је обухватала слив Рибарске реке и простор између тог слива и леве обале Јужне Мораве. По предању, ова два храма подигла су два брата – српски монаси са Синајске горе. Сматрају се ретким сачуваним манастирима некадашње *Мојсињске Свешће јоре*. Растине сакрива већину старих црквишта, по којима су ове планине надалеко чувене. Зато се у моје време до светилишта могло стићи само прашњавим, кривудавим и козјим стазама. И ми смо се пробијали кроз грање и вододерине, а старији, плус, натоварени пуних корпама хране и балонима које ће пред повратак напунити лековитом водом. Ишли смо пешице, по неколико сати по путељцима уз брдо, шумом или јаругама, до цркве на питомом пропланку усред шуме, поред извора *живе воде* са кога сам и ја пила воду и умивала се. Долазили су и људи издалека, са свих страна Алексиначког поморавља. Болесни по лек а здрави да сачувају то своје највеће богатство.

Недалеко од Св. Романа је моје друго омиљено сабориште – манастир Св. Нестор (Сл. 16). Фотографија приказује окупљено мноштво народа из области тадашњих нишког, крушевачког и моравског округа.¹⁵ Снимак је из времена пре Другог светског рата.¹⁵ У то време је био и парохијска црква села Витковац, посвећена Рођењу Пресвете Богородице или Малој Госпојини, 21. септембра. Око цркве се окупљао велики сабор. Долазили су људи из Алексиначког и Моравског среза који су цркву сматрали исцелитељском. Болесни су долазили да нађу лека на извору у Св. Нестору. У лековиту воду људи из краја бацају новчиће за здравље, срећу и берићет, и купају децу лековитом водом. Народ је замишљао светитеља као тајанственог незнанца у црној мантији, на белом коњу. Предање каже да ће сваком ко му се искрено помоли Св. Нестор испунити жељу.

Сл. 16 Велики сабор о Малој Госпојини, 21. септембра, о храмовној слави Свешће Нестора. Фотографија је снимљена пре Другог светског рата. Власништво проф. Зорана Стевановића, Алексинац

¹⁵ Фотографија је илустрација у рукопису Зорана Стевановића 2023, 11. Захваљујем професору Стевановићу из Алексинца, аутору значајног опуса завичајне историје, који ми је уступио обиље података и грађе, посебно на сугестијама које су допринеле фактографији у овом прилогу.

ЗАКЉУЧАК

Данас је промоција споменичког наслеђа, са улагањима у рестаурацију храмова и градњу локалне инфраструктуре – опште место у савременим економијама. Значи, осим вашара, као аутентичних социјално-економских појава које имају скоро неминован пут трансформације, ту су и савремене манифестације као видови савремене тржишне промоције. А као релативно новији на нашим просторима, развијају се и видови употребе специфичних елемената локалног наслеђа у културном туризму.

Тако да, извесно, можемо закључити да су актуелне културолошке парадигме веома применљиве и у завичајној средини Алексинца, чему погодује пласман културе кроз видове *културне индустрије*, која је међу најмасовнијим потрошачким гранама данашњице.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

Бижих Омчикус, Весна. 2007. *Сабори у Србији*. Београд: Истраживачко-издавачки центар Демократске странке.

Веселиновић, Милојко В. 1939. *Свети Роман*. Ниш: Штампарија “Св. Цар Константин.

Вучо, Никола. 1954.

Распадање еснафа у Србији. Књига 1. Београд: Научна књига.

Громан, В. Иван. 2003. *Громанов албум фототографија 1876-1878 / Groman's Photo Album*

1876-1878. Београд: Музеј Града Београда, Математички факултет у Београду, Математички институт САНУ.

https://issuu.com/m100yctic/docs/groman_sr (преузето 25.06. 2023)

Државни савет Кнежевине Србије. 1865. *Закон о њанађурима од 4. фебруара 1865*. Зборник закона и уредба, књига XVIII.

Думић, Оливера, Небојша Ђокић & Миломир Стевић. 2006. *Планина недосањаних снова или Св. Нестор код Вишковица*
Крушевац: Историјски архив.

Думић, Оливера & Ђокић, Небојша. 2016. Из историје Алексинца и околине у XVI веку. У *Алексинац и околина у прошлости 500 година од првој писаној помени 1516-2016*, 65 – 106. Завичајни музеј Алексинац:

Ђорђевић, Тихомир. 1934. *Алексинац после ослобођења од Турака 1833. године. Полијика*, 1. јануар.

Живановић, Живан. 1928. *Мемоари Стефана – Стевче Михаиловића у два дела од 1813. до 1842. и од 1858. до 1867*.
Зборник СКА за историју, језик и књижевност српског народа, XVIII/1928.

Идвореан-Стефановић, Братислава. 1998. *Из заоставшине Михајла и Славка Влашића, воскара из Земуна*,
Рад Музеја Војводине 40/1998: 173 – 180.

- Идвореан-Стефановић, Братислава. 2019. *Од Пејировској ѱанађура до Алексиначкој лејѱеј фестивала*, Нови Сад: усмено саопштење на Трибини поводом Петровдана, Библиотека “Вук Караѱић” Алексинац.
- Календар догађаја, Србија, Догађаји у 2023. <https://www.serbia.travel/kalendar> (приступљено 15.06.2023.)
- Каниц, Феликс. [1904] 1985. *Србија земља и стајановништво*. Београд : Српска књижевна задруга. Репринт, Београд: 125-127 https://kupdf.net/download/feliks-kanic-srbija-zemlja-i-stanovni-scaron-tvo_58efc8e1dc0d600730da982b_pdf# (преузето 04. августа 2023).
- Кривошејев, Владимир & Жељко Бељац. 2016. *Друи ѱојлед на ваиаре у Ваљеу у 19. веку- ваиари као ѱрејече сајамској туризма*. Гласник, 50/2016: 176 – 190.
- Марјановић, Милош. 2014. Предговор у: *Ваиар у Појраничју Исјочне и Јујоисјочне Србије*, ур. Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић и Дејан Крстић, Нови Сад: Прометеј, Ниш: Универзитет у Нишу, Машински факултет.
- Милош Анђелковић ур. 1899. *Глас, црквени календар са Шемајиизмом нишке ејархије за 1900. јодину*. Ниш: Изд. Духовни Суд Нишке Епархије.
- Министарство унутрашњих дела Кнежевине Србије. 1839. *Уредба о држању ѱанађура од 13. јула 1839*. Зборник закона I.
- Спирић, Миодраг. 2006. *Исјорија Алексинца и околине од краја Првој срјско-турској раји 1876–1877. јодине до краја владавине краља Милана Обреновића 1889. јодине и развој ѱривреде и здравсјва у Алексинцу и околини у XIX веку*. Алексинац: Скупштина општине и Центар за културу и уметност.
- Спирић, Миодраг & Стевановић, Зоран. 2009. *Занатство у Алексинцу и околини од 1911. до 1944. године*. Алексинац: Центар за културу и уметност.
- Србија (до 1918). 1902. *Закон о ѱанађурима и недељним ѱазарним данима од 1. ајрила 1902. јодине*. Зборник закона, књига LVII.
- Стевановић, Зоран. 2023. *Вијковачка црква – храм Рождесјва Свејше Бојородице*. Алексинац.
- Aleksinac većiti grad, Facebook stranica, 12. 7. 2016. https://www.facebook.com/crno.beli.u.koloru/photos/a.827270183977203/105173434153_0785/ (preuzeto 18. 08. 2023).
- Aleksinac većiti grad, Facebook stranica, 26.08. 2016. https://www.facebook.com/crno.beli.u.koloru/photos/a.827270183977203/108259815177_7737 (preuzeto 04.08.2023).
- Aleksinac većiti grad, Facebook stranica, 16. 10. 2019. <https://www.facebook.com/profile/100064495787954/search/?q=mekike%20Zipalovi%C4%87> (preuzeto 04.08.2023).
- Aleksinac većiti grad, Facebook stranica, 12. 07. 2020. https://www.facebook.com/crno.beli.u.koloru/photos/a.1399934336710782/30704859163_22274 (preuzeto 04.08.2023).

Al Jazeera, teme Srbija, 27. 09. 2022.

<https://balkans.aljazeera.net/teme/2022/9/27/sabacki-vasar-kad-sabac-zalici-na-las-vegas> (preuzeto 15. 06. 2023).

Aleksinačke vesti, Nezvanočni i nezavisni portal Aleksinčana, 14. 03. 2021.

<https://www.aleksinac.net/lat/kolumne/spirala-smrti-prica-o-coveku-zbog-koga-se-svuda-sa-ponosom-izgovara-rec-aleksinac.html> (preuzeto 15. 06. 2023).

Aleksinačke vesti, Nezvanočni i nezavisni portal Aleksinčana, 12. 09. 2022.

<https://www.aleksinac.net/lat/drustvo/sabor-paprikara-rutevac-2022.html> (preuzeto 15.06.2023).

Matković, Petar. 1890. *Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI. veka*. Rad JAZU, C/1890. Telegraf.rs, informativni portal u Srbiji, 25. 09. 2017.

<https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2898190-nekada-su-boce-s-gaziranim-picima-zatvarane-klikerima-koji-dihtuju-i-danas-to-postoji-na-samo-jednom-mestu> (preuzeto 14.06.2023).

Мр Славољуб Л. Петровић, етнолог – антрополог, музејски саветник Шабац

ХОЋЕМО ЛИ У ШАБАЦ НА ВАШАР?

Сажетак: У раду се, после краћег историјског прегледа, анализира вашар у Шапцу. Надалеко чувени вашар који се сваке године одржава 21. септембра на Малу Госпојину и који је готово постао синоним за Шабац. Пажња је усмерена на период после 1945. године, с обзиром на то да за ранији период постоји веома мали број релевантних докумената. Приказ вашара и његова анализа је урађена на основу објављених текстова у штампи, разговора са старијим житељима града и непосредног посматрања од друге половине прошлог века. Током посматраног периода дошло је до извесних измена услед друштвено-економских промена. До најочљивијих промена је дошло по питању садржаја вашара пре свега на плану заступљености појединих елемената народне културе. Прешло се од традиционалне занатске на индустријализовану бубљачку робу. Са друге стране појавили су се нови облици забаве, манифестовани у „фолк-звездама“, што задобија елементе кича и шунда. Ипак, на основу прикупљене грађе види се да је структура вашара кроз све време остала непромењена, само су функције другачије хијерархијски распоређене.

Кључне речи: Шабац, Мала Госпојина, вашар, забава, музика, трговина.

Начин на који је песник Мирослав Антић у својој песми „Вашар“ опевао вашар даје сублимирану слику свих вашара у Србији па и шабачког.

На вашару шатра.
А у шатри циркус.
У циркусу медведи,
И керови што терају бицикл,
И мајмуни што играју карте,
И дресура коња,
И дресура тигрова,
И дресура бува,
И жонглери, и клонови,
И артисти на вратилу,
И колеге музиканти.
И на жици лепа Сојка,
Пола риба – а пола девојка.

.....

На вашару шатра.
 А у шатри роштиљ.
 Крај роштиља ражањ.
 Ту се пеку пљескавице,
 Ђевапчићи и ражњићи,
 мућкалице, вешалице,
 коленице, ћулбастије,
 крменадле, цигерица,
 кобасица и мозак на жару.
 А на ражњу прасићи и јагњад
 (Антић 1978, 87-97)

Но, пошто се ми не бавимо песничким творевинама, пођимо од историјских чињеница. Масовна окупљања представљају важан део индивидуалног и колективног живота појединца и друштва. Поводи за окупљање могу бити различити. Један од тих повода свакако је био размена добара што је довело до појаве панађура или вашара. Током времена из вашара, као места размене добара, развила се трговина као посебна привредна делатност (Бјељац 2010, 83). Економска страна вашара је основна, међутим она није и једина. И поред чињенице да се уредбом наглашава њихова економска функција (трговина производима), забавни фактор је све више преовлађивао (Марјановић 2014, XI). Вашар је комплексна појава са слојевитим унутрашњим категоријама (Павковић 1972). Током времена ове категорије, услед утицаја економских и друштвених промена, доживљавале су трансформације о чему ће даље бити речи.

Када су почели у Шапцу да се одржавају вашари није тачно утврђено. Панађури су први пут законски устављени у Србији Уредбом о држању панађура од 13. јула 1839. године (Павковић 1972, 98). Првобитно је Шабачки спадао у групу вашара на којем се продавала само стока и домаћи производи. Доношењем закона о панађурима 4. фебруара 1859. између осталог је одређено да приход буде два пута већи од расхода. Ова одредба није утицала на вашар у Шапцу (Милић 1980, 80). Временом су се почели појављивати и инострани производи. У почетку вашар је одржаван у *Тойолику ниже Шайца*, великом простору који је био на крају града на путу Шабац-Црниљево (Васиљевић 1964, 101). Почетком 20. века премештен је на Михајловац – хиподром Дриносавског кола јахача „Кнез Михаило“.

Све до Првог светског рата у Шапцу је одржавано неколико вашара (*Либерал* 1894; *Поцерје*, 1894). Одржавали су се у Тополику о Ђурђевдану и Митровдану, а од друге половине 20. века уводи се и вашар на Малу Госпојину, који се одржавао на Михајловцу. После завршетка Првог светског рата остао је само вашар на Малу Госпојину 21. септембра. Било је покушаја да се одржи још који вашар, али та иницијатива није заживела (*Шабачки гласник*, 1941). До 2018. године вашар се одржавао на Михајловцу, ледини поред Саве на око 10 хектара. Простор је имао неправилан троугласт облик који је, са једне стране, оивичен железничком пругом, а са друге две – путем. Пруга и пут су уздигнути неколико метара, с обзиром на то да је услед близине реке подручје често плављено, тако да је вашариште у удолини.

Премештен је 2018. недалеко од Михајловца, ближе Сави, на простор бивше касарне која је срушена 1999. током НАТО бомбардовања. Фактички, он увек почиње бар два-три дана раније и траје још неколико дана. После неколико година вашар се поново одржава на старом месту, Михајловцу. Када тезгари поставе своја продајна места, сви гледају у небо јер највећи душманин шабачком вашару је киша. Надају се да неће пасти и покварити им посао.

И некада, а и сада, на вашар се слегне цела Западна Србија, нешто Босне и Војводине, Шумадије, а има и подоста наших људи који раде у иностранству. Староседеоци града све негде до шездесетих година прошлог века нису ишли на вашар првог дана, већ су дан уочи Мале Госпојине изводили своје породице на вечеру. Данас колоне аутомобила закрче све прилазне улице. Хиљаду људи похитаће на вашар, једни из радозналости, други због снова и заборавља, трећи из помодарства и традиције. Социјална и старосна структура шабачког вашара кроз протекло време није се променила. На вашар су одувек долазили и стари и млади различитих занимања и социјалног порекла.

Вашару се највише радују деца којима је то прилика да им се купе слаткиши, да се провозају на тобогану или рингишпиљу. Омладина и старији посећују вашар у вечерњим сатима. Подоста дође и ради куповине, јер нема шта нема. Општа гужва. Народ се тиска. И улице које воде према вашаришту начичкане су тезгама или је роба прострта по трави. Ваља се у облаку прашине шаролики вашарски свет. Прашина је саставни део гужве али је нико не примећује. На вашару је безброј изазова за све. А где је гужва ту су и разни несташлуци. На такве појаве још 1935. г. упозорава *Шабачки иласник*:

„Запазили смо једну ружну појаву међу младим светом: велики број деце и младића куповали су „кутлаче“ (варљаче, С.П.) и са њима ударали млађи женски свет. Али, Бога ми, ни женске нису остајале дужне“ (1935).

Сл.1 Шабачки вашар, 1958. (фото: Радојка Аранђеловић)

Сл. 2 Шабачки вашар, 1985. (фото: Милан Станојчић)

Од самог улаза нижу се мини тезге продаваца свакојаке робе. Како се више залази вашарским улицама почиње прави доживљај. На вашару је безброј изазова. У самом центру вашара је као у вулканском гротлу. На једној страни су бројни забавни програми. Ту је „балерина“ жене са испруженим рукама, која као да жели да дохвати бескрај. Од њене вожње се и гледаоцима врти у глави. Картинг аутомобили и њихови возачи што замишљају да су асови на светским аутомобилским пистама.

Врте се рингишпили за децу и одрасле. Некада је било веома популарно да старији момци, у току вожње, што јаче „зафрњаче“ (одгурну С.П.) девојку. Сматрало се да што је више одгурне то му је љубав већа (Глишић 2011, 86). Тобоган. И то није све. Ако, пак, желите да одмерите снагу, морате што јаче и прецизније да ударите у „крушку“. Ако желите да зарадите који динар или неки ситни поклон потребно је да „упецате“ пивску флашу или да прстен од пластике набаците живој патки на главу. Ту је и чувени „зид смрти“ у народу популарније звани „каца“.

Вожња аутомобилом по потпуно усправном зиду главна је атракција. Шапчане Ђиру и Парицу Маринковића, који су скоро три деценије возили мотоцикле у „каци“, заменили су њихови синови (Мијушковић 2005). Ту је и неизбежни „THE HORROR SHOW“, илити – Кућа страве и ужаса. Клинци запосели флипере и аутомате па заборавили и кућу и родитеље и школу.

Насупрот њима нижу се шатре испред којих се окрећу јагњићи и прасићи. Севају сатаре код „Шаце“, „Сремца“, „Сложне браће“... и педесетак других. Диме се роштиљи са пљескавицама и другим ђаконијама. Ашчије масних руку машу сатарарама громогласно довикују пролазнике хвалећи своје печење – јагњеће, прасеће, јареће. А тек роштиљ! Нема шта нема, зготовљено на жици. Крчкају шкембићи у оранији, шапољи се у земљаним лонцима пасуљ са сланином и сувим месом.

Ледина поред Саве утаба се за неколико вашарских дана. Највише под шаторима угоститеља, где вас забављају познати и непознати народни оркестри са још познатијим звездама и звездицама новокомпонованог народног мелоса. Сви позивају и обећавају луд провод. Певали су под шатрама и Митар Мирић, Вера Матовић, Индира, Ванеса, Шабан Шаулић, Маринко Роквић, Љуба Аличић, Ликана. Чуле су се ту песме „Кад би јастук умео да прича“, „Уђи ми“, „Сад ме боли страна лева“, „Враголан и мој деда“, „Ала би се шикицала“. Музика из једне шатре надјачава музику из суседне,

Сл. 3 Картинг (фото: Бранко Станић)

па када се помешају настаје општи хаос. Врхунац весеља у шатри настаје када се изазовно одевена „певаљка“ попне на сто а испред шатора се окупи маса радозналих гледалаца.

Већ смо рекли да је Шабачки вашар, од како се зна, и место на којем се тргује. На вашару је све до око 1960. године било више заступљено производа традиционалне и занатске производње (бичеви, амови за коње, седла, ужад, бурад) као и пољопривредних производа и стоке. Са развојем индустријализације и побољшањем стандарда занатство почиње да замире, а са тиме нестају бројни производи или се њихова продаја своди на по један или два штанда.

Данас је понуда знатно другачија. Нема шта нема. На вашару се све продаје; од игле, играчке, кутлаче... до постељине, одеће, чарапа, пића, антиквитета. Већ по обичају, травари са Ртња и Романије нуде лековите масти и чајеве, лек за сваку бољку „од главобоље, звана мигрена до ишијаса и реуме“. Продавац са шајкачом у народном оделу продаје ужичку ракију и резбарене дрвене чутуре. Неизбежни су и продавци ћетен алве и лицидерских срца са огледалцем или без њега. Без обзира колико се вашари променили, лицидерска срца, као најизразитији и најносталгичнији симбол вашара, опстаје (Марјановић, 2014, XV).

Бутици половне робе, под шатрама или отвореним небом, нудили су разноврсну робу од обуће, хаљина, одела, кожних мантила и бунди. Многобројна су и места где се може купити веш машина, телефони, факс-апарати, фенови, телевизори. За исправност, наравно, нико не гарантује, али их зато „има па бирај“. За верујући народ су се 2000. године, први пут, појавиле иконе на струју (Мијушковић 2000, 18). Највећа гужва је, по правилу, у „лучавац бутицима“. Прострто шаторско крило, дроњаво ћебе или картон и на њима све и свашта. Ако сте упорни и ако вас срећа докачи можете да „изроњате“ и неки Гучи, Армани или Версаћи. И што је најважније јефтиноћа, ако знате да се цењкате. И табле са рекламом „2

Сл. 4 Зид српји на вашару у Шайцу, 1981.
(фото: Милан Станојчић)

пара веша за 200 динара“. Уместо узвикивања „бирај бато није банка злато“ сада само пише „Акција“. Влада мишљење да ће оног ко дође на вашар а ништа не купи терати малер све до следећег вашара (Бјељац 2010, 94).

На самом крају вашара део је одређен за сточну пијацу. Некада су се овде скупљали продавци и купци разне врсте стоке из Србије, Босне и Херцеговине па и дела Хрватске. Били су и бројни препродавци. Познати су били англери, препродавци прасица и свиња из сремског места Краљевци (Ћанадџић 2003, 344). Долазили су дан раније у Шабац да би сутрадан били на вашару пре ране зоре. Радили су по двоје, обично рођаци, док би један куповао стоку, други би је препродавао. Када је дан био успешан успевали су по два до три пута да посао „обрну“. Поједини од ових накупаца су на вашар долазили и по двадесет година (Ћанадџић 2003, 345). Неки од ових препродаваца су пре вашара куповали прасице по Срему, два три дана их товили па их потом препродавали. До почетка шездесетих година су их превозили запрежним колима, а од тада на тракторским приколицама. Од средине седамдесетих година прасице превозе камионима (Ћанадџић 2003, 346).

Али ново време доноси и промене. Све је мање продаваца стоке а уместо њих ту су продавци намештаја. Продаје се свака врста намештаја од појединачног до гарнитура.

Ипак, чињеница је да вашар и даље има економску функцију. Трговина се одвија на тезгама и понуда се не разликује много од производа који се налазе на „бувљацима“ „свиленим“ пијацама, које су никле у већини места у Србији.

Никада Шапчани немају више гостију него док траје вашар. Скоро да нема домаћинства које у време вашарских дана не добије госте, рођаке, пријатеље са села или из других градова. Сви кажу да иду на преславу мада је Шабачка преслава 3. април, други дан

Сл. 5. Сиремање јела на вашару, 2008. (фото: Бранко Станић)

Сл. 6. Вашарске забављачице (фото: Бранко Станић)

Тројица. Стари Шапчани никада нису прослављали Малу Госпојину. После 1945. са приливом сеоског становништва ситуација се променила. И ето прилике да се одуже родбини и пријатељима за то што су ишли на њихове преславе. Sprema се посебан ручак, кољу се прасићи, јагњад. И наравно иде се на вашар.

На вашару се сусрећу разне генерације људи: од новорођенчади до оних у зрелом добу, овде се зближавају људи разних националних припадности, разних професија. Има и оних других – најтужнијих, којима је „професија“ просјачење. Ту је и неизбежно „уделите сиротињи, Бог вам дао срећу и здравље“ Али, сви ти људи у нечему су исти: желе да задовоље своју душу. Свако на свој начин. Јер само је један вашар снова и заорава у само једном Шапцу и само једанпут годишње.

Посматрајући Шабачки вашар током времена може се рећи да се он мењао како су се мењали друштвено-економски односи. Најочитије су промене у области материјалне културе – појавили су се нови елементи који су карактеристични за савремен начин живота. Некадашња економска функција, која је била примарна, потиснута је у други план док је забава постала примарна.

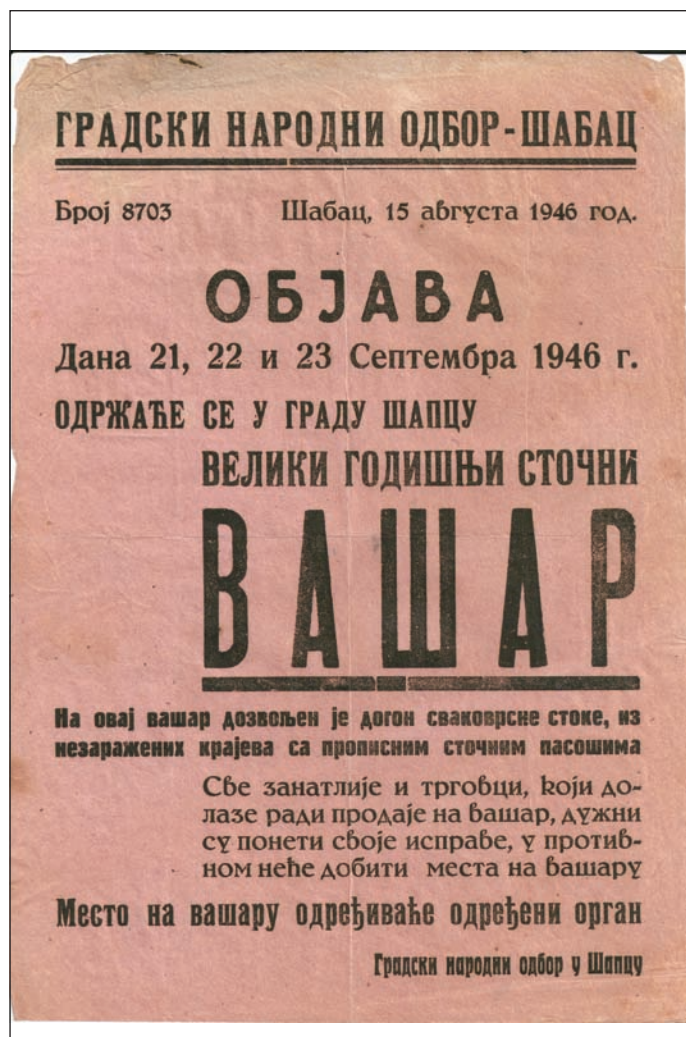
Без обзира на све друштвене промене основна структура шабачког вашара остала је иста. Мењао се само план садржаја а то није реметило његову структуру. И даље постоје све функције. Наравно, функције које вашар има у друштву другачије су хијерархијски распоређене и, као такве, промене се огледају у промени значаја односно смисла вашара за посетиоце. Може се констатовати:

Сл. 7 Лицигерска срца (фото: Бранко Станић)

Сл. 8. Бувљак на вашару, 2008. (фото: Бранко Станић)

Сл. 11 Објава за први послератни вашар, 1946.

Сл. 9 Појед на вашар, 2008. (фото: Бранко Станић)

Сл. 10 Играонице за децу на вашару, 2017.
(фото: Стеван Стојанац)

„Основни тренд у садашњој еволуцији вашара је његова трансформација из заједнице у масу и из народне у масовну културу – од традиционалне занатске ка индустријализованој, бувљачкој роби, процес технизације, комерцијализације и „фолк-звездизације“ разоноде, и прерастање светковине у мас-медијски спектакл“ (Марјановић 2014, XXI)

Вашар на Малу Госпојину, 21. септембра, постао је готово синоним за Шабац. (Бјељац 2010, 94). Времена се мењају, мењао се и вашар. Нема више коња враних, ни дуката око девојачког врата, али мирис и шаренило – душу своју је задржао. Од свега по мало – за сваког по нешто, старо гесло шабачког вашара живи и данас. (Мићић 1987, 12).

Сл. 12 а, б: Флајер шабачкој вашара, 2016.

ЛИТЕРАТУРА:

Бјељац, Жељко. 2010. *Туристичке манифестације у Србији*. Књ. 82, Београд: Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић“.

Васиљевић, Миливоје. 1964. О Тополиклу. *Уствари: двомесечни часопис за књижевност и културу*, 29: 100 – 109.

Глишић, Иван. 2011. *Шабац моје младости*, Шабац: Град Шабац.

Либерал, оран Народно-либералне странке окупљања и одржанској – лист за народне интересе. 1894. Год. VII, бр. 30: 4

- Марјановић, Милош. 2014. Предговор у *Вашар у пограничју источне и југоисточне Седије*, Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет.
- Мијушковић, Мирољуб. 2005. Лек за сиду и депресију, *Полиџика*, 24. септембар.
- Мијушковић, Мирољуб. 2000. Златно ништа на кило, *Полиџика*, 24. септембар.
- Милић, Даница. 1980. Један век привредне историје Шапца (1815-1914). У *Шапац у прошлости* 3, ур: Станоје Филиповић, 7- 191. Шабац: РНИРО „Глас Подриња“.
- Мићић, Славица. 1987. Прија а живот продужује, *Глас подриња*, 24. септембар.
- Поцерје, лист за пољопривреду, економију, књижевност и новости*, 1894, „Панађур“. I : бр. 26: 2
- Шапачки гласник, недељни лист за културу, интересе и најредак рада Шапца и дившеј окупи Подринској*.1935. „Панађур у Шапцу“. Бр. 46-53: 1
- Шапачки гласник, недељни лист за културу, интересе и најредак рада Шапца и дившеј окупи Подринској*, 1941, „У Шапцу ће се од сада одржавати три вашара годишње“. Бр. 52-9: 3
- Antić, Miroslav. 1978. *Garavi sokak*. Zagreb: Mladost.
- Pavković, Nikola F. 1972. Društveni značaj tradicionalnih godišnjih sajмова. *Etnološki pregled*, 10: 97 -103.
- Čanadžić, Đorđe 2003. Kraljevica, selo anglera. U *Vašar je bio - Dućani, pijace i vašari u Vojvodini*, ur. Veselin Lazić, 344 – 348, Novi Sad: KID „PČESA“.

СТАРИ ЗАНАТИ НА ВАШАРИМА У КРАГУЈЕВЦУ

Сажетак: У раду је обухваћен период од преко 200 година, у коме се смењују стари, орјентални занати, са новим модерним, средњоевропским. Долазак занатлија на вашар, олакшан је развојем железнице крајем 19. века, који је омогућио лакши транспорт робе. На развој занатства утицала је и индустрија (војна фабрика), увоз стране робе, долазак страних мајстора. Током 19. века у Крагујевцу су се одржавали пролећни и јесењи вашар, а почетком 20. века занатлије своје производе продају на три вашара у граду, који се одржавају на велике црквене празнике: Св. цар Константин и царица Јелена (3. јун), на Крстовдан (27. септембар) и на празник Ваведење пресвете Богородице (4. децембар). На вашаре долазе појединци који имају своје занатске радионице у граду, занатлије из околних села, који се занатом баве као основном или допунском делатношћу, као и занатлије из шире и даље околине. У првој половини 20. века занатлије својим производима задовољавају потребе тржишта, а у другој половини долази до опадања заната и на вашарима се појављују занатлије које се нису прикључиле новооснованим занатским задругама. Крајем 20. и почетком 21. века поједини занати нестају, док се други прилагођавају потребама тржишта понудом нових, савремених производа.

Кључне речи: панађур, вашар, вашариште, стари занати, Крагујевац

Поставши престоница земље Крагујевац од 1818. године добија сталну пијацу и вашаре. Снази пијаце доприносила је и забрана отварања дућана по селима, као и стовариште соли, које је у граду држао кнез Милош Обреновић. Сељаци су караванима долазили са својом робом у град, а односили со у своја села, у којима су се бавили екстензивним сточарством. Тада је у граду празником и недељом одржаван вашар (сабор) и пијаца, како је забележио Јоаким Вујић 1826. године (Поповић 1956, 265). Одржавање вашара законски је регулисано 1839. године *Уредбом о одржавању њанађура*.¹⁶ Установљене су две врсте панађура, односно вашара: на једном су продавани стока и домаћи производи, у периоду од три дана, а на другом је продавана и страна роба и он је трајао пет дана (Вучо 1954, 284). Три године након уредбе, 1842. буковички панађур премештен је у Крагујевац. Дућани на вашарима су категорисани у три класе, а закупнина се плаћала у корист општине. Дућани су плански постављани, уз шаторе, колибе и канцеларију, цео простор је ограђен, а изван њега налазиле су се механе и пољане за стоку (Вучо 1954, 285).

16 Реч панађур је грчког порекла и у прошлости је више употребљавана од речи вашар, која је мађарског порекла и која је данас заступљена (Марјановић, 2014, 4-24)

Подаци о Тополском панађуру одржаном 1847. године показују да је једна мала, варошица приликом одржавања вашара, имала чак 90 дућана, у којима су продавани разни занатски производи.¹⁷ На овом панађуру продат је и велики број крупне стоке (волова и коња), укупно 238 комада, а забележено је и да је у механама, којих је било 40, потрошено 800 јагањаца (Дробњаковић 1933, 115). Бројност и врста заната на Тополском вашару указују да је слична ситуација била и на Крагујевачком вашару, који је био мањег обима, као и да су средином 19. века заступљени занати, који су у 20. веку превазиђени, као: што су ткачи, баруџије, пушкарски, костретџије, мумџије, терџије, дуванџије, папуџије, ножари... Како су домаћи трговци водили борбу против страних производа на вашарима, кнез Милош Обреновић доноси Уредбу 1859. године о укидању панађура на којима се продавала страна роба. Истом уредбом су установљена три нова вашара у Палежу, Крагујевцу и Чачку (Вучо 1954, 296). На овај начин подстицани су домаће занатство и трговина, до 1865. године када се новом Уредбом дозвољава продаја страних сировина и производа. Продаја је спровођена на основу списка предмета које је саставило Министарство финансија, а списак је редигован 1872. када је понуда страних производа смањена, што је поновљено и 1889. године. (Вучо 1954, 298-300). Контрола продаје страних производа на панађурима изазивала је и спорове у међународним односима.¹⁸

До 1866. године у Крагујевцу је одржаван пролећни вашар једном годишње, на летњег Св. Николу, по тадашњем календару, 9. маја, а од те године датум одржавања вашара се помера на 21. мај (по новом календару 3. јун), на празник Св. цара Константина и царице Јелене. Јесењи вашар одржава се 21. новембра по старом календару (по новом на Ваведње 4. децембра). Главна карактеристика ових вашара је да се на њима продаје стока (Поповић 1956, 279). Вашари се одржавају три дана, на Вашаришту, између пута за Горњи Милановац и Београдског пута. У непосредној близини су Велики парк формиран 1898. године, Стрелиште и Удружење јахача Кнез Михаило.

У периоду натуралне привреде, панађури су имали огроман значај за привредни живот становништва. Увођење новчане привреде и отварање дућана и магаса у граду, утицали су на смањење промета на панађурима. Према статистичким подацима број механа и дућана на вашарима смањивао се у периоду од 1894. до 1900. године, као и број заузетих места за продају, док је растао број продате крупне стоке (Прилози за статистику краљевине Србије 1913, 2-140). Продаја стоке на панађурима је крајем 19. века одговарала трговцима ради извоза. Највише су се продавала говеда, а најмање свиње (Јагодић 2010, 335; 338). Вашари су били посећени и на њих је долазило око 30-40 000 људи. Од путујућих занатлија заступљени су били пиротски грнчари, који су закупуљивали места на крагујевачким вашарима,

¹⁷ „17 сарачких (радњи), 8 абаџијских, 20 терџијских, 9 ткачких, 10 дуванџијских, 4 баруџијских, 1 са цариградским еспапом, 7 папуџијских, 3 пушкарска, 7 лончарских, 3 берберска, 2 кујунџијска, 2 дућана са иконама, 8 чуругџиница (пекарска), 2 мумџијска, 1 са меденицама, 3 са судовима од тенећке (лима), 10 са врећама и торбама од кострети, 7 ковачке робе, 1 лицидер, 6 дућана са бакарним производима, 4 ћурџије робе и 3 са продајом ножева“ (Дробњаковић 1933, 115).

¹⁸ Тако је Аустроугарски конзул у Београду сматрао да се њиховим држављанима не може забранити трговина на панађурима без обзира на врсту робе (због потписаног међудржавног трговинског споразума). Спор је настао поводом забране продаје сапуна на панађуру у Крагујевцу (Вучо 1954, 304).

излагали и продавали своју робу (Поповић 1956, 280), призренске прстенције, који су долазили са Косова и продавали своје кујунџијске производе: металне гривне, месингано прстење, лесковачке туфегџије (пушкари) и ужички лончари (Петровић 1948, 158; 218). Заступљени су били и седлари, трукери, јорганџије, терзије, абације, колари, вуновлачари, лончари, содације, воскари, чешљар и други.

До краја 19. века у Србији је одржавано преко 100 панађура, али тада наступа и период њиховог укидања, већином по селима. У централној Шумадији задржани су вашари у Крагујевцу, Аранђеловцу, Тополи и Рачи, а новим законом о панађурима из 1902. године укидају се мешовити панађури и допуштају се само марвени (Вучо, 1954, 306-307; 313) (Сл. 1). Тада се и трговина стоком преноси на сточну пијаци, која се одржавала сваког петка и суботе (Поповић 1956, 279). У Крагујевцу је тих година оформљен Марвени трг (на простору испред данашње Градске скупштине) који је захватао површину од 3 хектара и 25 ари (Сл. 2).¹⁹ Мањи део трга био је уређен и ограђен дрвеном оградом, а у каснијим деценијама трг је подужним странама добио бетонску ограду, улазну капију и вагу за мерење стоке. Део трга је калдрмисан и постављени су стубови за везивање стоке (Миливојевић, 2008, 20). Уз Марвени трг уређује се и пијачна продаја у граду са новом зградом Градске тржнице, по пројекту руског архитекте Георгија Ковалевског, која је завршена 1929. године, у непосредној близини трга, на коме је вршена пијачна продаја, код Горњег бетонског моста.

Сл. 1. Љуба Пејковић, на Вашаршићу, око 1910. (Народни музеј Шумадије, инв.бр. 5263/14)

Сл. 2. Вашар на Сјановљанском йољу, пре Првог светског рата (Историјски архив Шумадије, 1 П 50)

¹⁹ Потписна легенда је највероватније погрешна јер фотографија приказује ограђену површину и димњак циглане, које су подизане у близини реке Лепенице. Претпоставка је да је на слици новоуређени Марвени трг, око 1910. године. Место одржавања панађура морало је по новом закону имати сигурну ограду, са шанцем и засадом багрема, са спољне стране и оградом од бодљикаве жице са унутрашње, која је прикована у три реда на храстове диреке, висине најмање 1 ½ м. (Поповић, 2002, 88)

Почетком века (1906) Крагујевац добија још један вашар, у јесен, на празник Воздвижења часног крста – Крстовдан, 27. септембара.

* * *

У периоду административног социјализма, са мерама откупа престала је потреба за одржавањем вашара. По промету се вашари у том периоду нису много разликовали од јачег „пазарног дана“ у граду (Поповић 1956, 281). Робу су на вашар доносили искључиво из села у непосредном окружењу, а једино су паприку и луч доносили из шире околине. Занатлије су у већем броју приступиле занатским задругама: опанчари, обућари, ковачи, поткивачи, бравари, абације, бојације, столари, бербери, пекари и други.

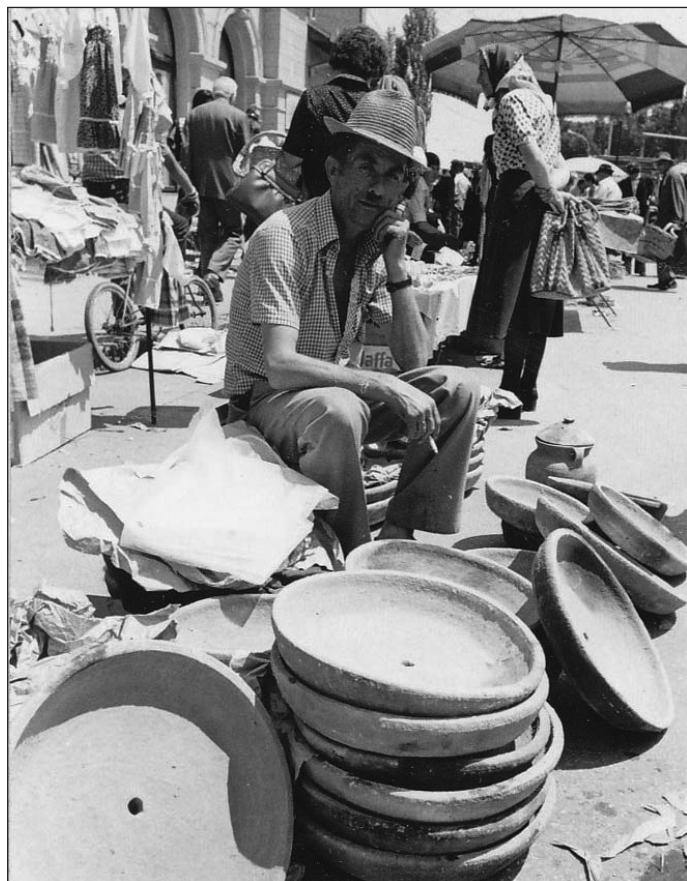
Сл. 3 Ужар на вашару, Крстовдан, 27. 9. 1976.
(Фотодокументација Народни музеј Шумадије, Нег.718)

Сл. 4 Лончар Давид Манчић на вашару, 3. 6. 1982.
(фото: Предраг Михајловић Циле)

Место одржавања вашара (Вашариште) уступило је место комплексу нових стамбених зграда, које су изграђене у периоду првог петогодишњег плана од 1947. до 1951. године. Простор за одржавање вашара од тада се привремено преноси на простор ограђене сточне пијаце испред данашње Скупштине града. Касније се преноси на простор Малог парка код Зелене пијаце, на плато са јужне стране зграде Тржнице и у улицама у непосредној околини. Роба се излагала на тезгама али и

директно на земљи. Од старих заната према фотодокументацији Народног музеја Крагујевац на вашару за Крстовдан 27. септембра 1976. године заступљени су: ужарски (Сл. 3), ћурчијски, ситарски, корпарски, качерски, шеширцијски, лимарски, грнчарски занат, као и израда ситне дрвенарије, док се израда батара посматра као део допунске привредне активности. Наредне деценије, за вашар Св. Цара Константина и царице Јелене, 3. јуна 1982. године фотографисани су пиротски лончари, који су већ имали радње у граду, и који су износили робу и на вашар: Давид Манчић (Сл. 4) и Јован Јовановић. Уз њих су грнчарску робу излагали и мајстори из околине, као и црепуљар из Страгара (Сл. 5). Робу су изложили градски ужар и вилар из села Горње Комарице (Сл. 6), ситар, лимар, корпар, Роми ситничари, који су израђивали предмете од дрвета, метлар, а луч је донета из Златиборског краја.

Сл. 5 Црепуљар Адам Стјепановић из Страгара на вашару, 3. 6. 1982. (фото: Предраг Михајловић Циле)

Сл. 6 Вилар Жарко Максимовић из Горњих Комарица на вашару, 3. 6. 1982. (фото: Предраг Михајловић Циле)

Временом, простор за одржавање вашара се протеже и на простор дуж прометних улица у центру града: ул. Кнеза Михаила, 27. марта и Краља Петра. Иако неуслован, простор улице дефинисан је дугогодишњом употребом и то тако да у Малом парку поред занатских тезги (лицидери (Сл. 7), лимари, продавци дрвенарије), тезге имају продавци друге робе (веша, половне војне гардеробе, завеса, украсних предмета од дрвета). Дуж једне стране улице Кнеза Михаила распоредили су се: продавци намештаја, качари, корпари (Сл. 8), казанџије, злакуски грнчари, а на Каменом мосту израђивачи држалица, вила и столица из крагујевачког села Горњих Комарица. Једним делом супротне стране улице су продавци половне робе. Дуж улице 27. марта своје место су нашле тезге са лимарским производима, ситном дрвенаријом, папучама и лицидерима. На супротној страни улице усталило се неколико продаваца половне робе (колекционар, продавци етно предмета). Дуж тротоара у улици Краља Петра поред лицидера, тезге имају и продавци веша, шерпи и израђивачи декупажа.

Сл. 7 Лицидери из Доњеї Видова код Параћина на вашару, 3. 6. 2017. (фото: Наташа Николић)

Сл. 8 Корџар из Оџака код Трсїеника на вашару, 3. 6. 2017. (фото: Наташа Николић)

Најбројније су лицидерске тезге, осам тезги, које су на вашару Св. Цар Константин и царица Јелена 2017. изложиле са својим производима занатлије из Параћина, Јагодине, Београда, Ужица и Деспотовца. Занатске производе од дрвета изложило је шест произвођача из Крушевца, Ариља, Пожеге и Горњих Комарица, а производе од метала ковач, бравар – лимар и казанџија, из Беле Планке, Раче и Краљева. Исте године на вашару за Крстовдан изложен је намештај од прућа који је дошао из Босне, четке из Крушевца, лековито биље више травара, као и славски програм са везеним салветама за славски колач и жито, надстолњацима и флашама са именима светаца. На Ваведење изложен је злакуски котлић на металном носачу, од новитета, а своју робу, која сезонски одговара јесени и зими, изложио је капаџија из Драгоцвета код Јагодине. Повремено, на вашаре долази и пензионисани фабрички ливац који израђује универзалне папучице за кола, пресе за галете, меденице и друге производе који су тражени на крагујевачким вашарима (Сл. 9).

Све до краја друге деценије 21. века вашар има изразито економски и социјални карактер. Поред занатских производа на тезгама су подједнако заступљени и роба широке потрошње и половна роба. Трајање вашара је до вечери истог дана. На вашарима одржаним у центру града стални излагачи закупљивали су места на истим позицијама, деценијама (лончари и грнчари, казанције, качери), док су се поједини излагачи повремено појављивали, као: четкари, израђивач свирала, израђивач батара, продавац икона... Поједине занатлије су своје производе нудили и према сезонским потребама (вилари, капације). Само једном вашар није одржан свих ових година, због пандемије.²⁰

Сл. 9 Ливац Радован Колић из Великих Пчелица на вашару, 3. 6. 2022. (фото: Наташа Николић)

Сл. 10 Произвођач сосева и љујих њајричица Дарко Бараћ из Ђурисела код Крађујева на вашару, 27. 9. 2022. (фото: Наташа Николић)

²⁰ У време короне, услед одлуке о забрани одржавања манифестација, није одржан јесењи вашар у Крађујевцу 2020. године, на Ваведње.

Од 2021. године вашар се премешта на плато Шумадија сајма (као привремено решење), уз наменски изграђен објект који је почео са радом 2007. године. Измештен из центра града, првих година на вашару је мањи број излагача и мањи број посетилаца. Ипак, појављују се и нови излагачи који нуде савремене производе. Један од њих је и произвођач љутих папричица и сосева из крагујевачког села Ђурисела (Сл. 10). У новом, ограђеном простору, део тезги је постављен на бетон, а део са намештајем, каменим чесмама на прашњавој, насутој површини, док је бувљак на пространој ливади, без тезги, на трави. На новом простору, вашар добија и забавну функцију са луна парком, кафанском шатром и музиком.

Део занатске робе продаје се и ван ограђеног сајамског простора (казанџија, вилар, корпар) (Сл. 11), све у циљу смањења трошкова. Тенденција да вашар траје више дана први пут је остварена у Крагујевцу, у 21. веку, на Крстовдан 2022. године, када је вашар трајао два дана, у уторак и среду, што је поновљено и наредне године на пролећном вашару.

Према списку излагача на вашару одржаном 3. јула 2023. године (ЈКП Шумадија Крагујевац 2023). најзаступљенији су израђивачи предмета од дрвета (11), који израђују оклагије, столице, столове, послужавнике, варјаче и израђивач вила из села Горње Комарице, где се традиционално израђују ови предмети, затим грнчари из Ужичког краја (4) и Смедеревске Паланке (1), лицидери (4), као и израђивачи ражњева, роштиља и таландара (5). Занатлије заступљене у мањем броју јесу: ћурчија (1), ковач (1) (Сл. 12), израђивач качкета (1), казанџија (1), лимар (2) и корпар (2). Поједини су закупуљивали по више места (корпар је закупио 4 везана места и једно одвојено). На вашару је излагао укупно 21 занатлија, који израђује предмете, који су се у прошлости куповали на вашарима. Уз традиционалне старе занате своје место на вашару последњих година имају и нови произвођачи који уносе иновације у понуди готових производа. Такви су злакуски котлић, али и дрвенарија иновативних облика, попут даски за сервирање (Сл. 13). Промене су сталне и на сваком вашару појављује се понуда нових савремених производа, који оживљавају старе занате.

Сл. 11 Корпар Свeйислав Милановић из села Ловци код Јагодине на вашару, 3. 6. 2022. (фото: Наташа Николић)

Сл.12 Израђивач секира Сџефан Тоскић из Беле Паланке на вашару, 2022. (фото: Наташа Николић)

Сл. 13 Израда даски за сервирање и подметјача, Осаоница код Трсџеника на вашару, 3. 6. 2022. (фото: Наташа Николић)

ЗАКЉУЧАК

Панађури настају у периоду средњег века, као општенородни скупови који су одржавани при манастирима и црквама у време великих верских празника.

Интензивирањем трговине, социјалних интеракција и забаве, постају места која доносе велике приходе. Због тога њихову организацију преузима држава, односно надлежне службе места, у коме се вашар организује. Верска функција се временом губи, а свакако је занимљиво да се вашари одржавају на празнике који су поштовани у народу

и православној цркви, али који немају развијену религиозну праксу, обреде и ритуале, већ је то најчешће празник – црвено слово, дан када се не ради, без других обавеза.

Иако се правила одржавања панађура, односно вашара законски дефинишу, они одсликавају друштвене и економске потребе становништва у датом периоду. Закони регулишу друштвене појаве са циљем да спрече негативне појаве и допринесу економском напретку друштвене заједнице, али је још у 19. веку уочено да вашари имају и функцију просте забаве.

Већина занатских производа који се продају на вашарима имају конкуренцију у индустријским производима, који се продају у трговинским радњама. Ипак, занатски производи, поред тога што су јефтинији, ручно, полумашински или машински рађени имају своју драж, управо зато јер су купљени на вашару. Можда је то део сентимента који доноси вашарска атмосфера, навика ценкања и непосреднијег односа са продавцима, што је још једна, важна, социјална функција вашара.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вучо, Никола. 1954. *Распадање еснафа у Србији*, књ. прва, Београд: Српска академија наука, Историјски институт, књ. 5.
- Дробњаковић, Боривоје. 1933. „Госпоински“ панађур у крагујевачкој Тополи 1847, *Гласник Етнографског музеја*, књ. 8: 118-119.
- Јагодић, Милош. 2010. Крагујевац у другој половини 19. века у светлу статистике, *Историјски часопис*, књ. LIX : 321-340 [https://www.iib.ac.rs/assets/files/IC59\(2010\)- M.Jagodic-KragujevacUDrugoPolovini19VekaUSvetluStatistike.pdf](https://www.iib.ac.rs/assets/files/IC59(2010)-M.Jagodic-KragujevacUDrugoPolovini19VekaUSvetluStatistike.pdf) (приступљено 20. јула 2023)
- Марјановић, Милош. 2014. Предговор у *Вашар у њојраничју источне и југоисточне Србије*, приредили Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић и Дејан Крстић, Нови Сад: Прометеј Нови Сад – Универзитет у Нишу - Машински факултет https://www.npaon.ac.rs/files/584/VASAR_U_POGRANICJU_9d25a.pdf (приступљено: 8 новембра 2017)
- Миливојевић, Радмила. 2008. *Пијаце у Крагујевцу*, Крагујевац: Јавно комунално предузеће „Градске тржнице“.
- Петровић, Ж. Петар. 1948. *Животи и обичаји у Грузи*, Београд: Српски етнографски зборник, СКА књ. LVIII.
- Поповић, Љубодраг. 2002. Закон о панађурима и недељним пазарним данима, из 1902. године и Ваљевски округ, *Гласник* 36, Ваљево: 81-102. [http://istorijskiarhiv.rs/sites/default/files/PODACI/materijali/Glasnik%20clanci%202003/ Ljubodrag%20Popovic%20panadjuri%20glasnik%2037%202003-5.pdf](http://istorijskiarhiv.rs/sites/default/files/PODACI/materijali/Glasnik%20clanci%202003/Ljubodrag%20Popovic%20panadjuri%20glasnik%2037%202003-5.pdf) (приступљено: 17 јула 2023)
- Поповић, Д. Мирослав. 1956. *Крагујевац и његово њивредно њогручје*, Београд: Српска краљевска академија, Географски институт, књ.8.

Прилози за статистику краљевине Србије, 1913. *Статистика панађура у краљевини Србији за период од 1894-1900 године*, Београд: Управа државне статистике.

<https://pretraziva.rs/show/prilozi-za-statistiku-kraljevine-srbije-6-statistika-panadjura-1894-1900.pdf> (приступљено: 20 јула 2023)

Списак излајача на вашару Цар Константин и царица Јелена. 2023. Крагујевац: Јавно комунално предузеће Шумадија Крагујевац.

ВАШАР У СТРАГАРИМА

Сажетак: Варошица Страгари је подруничко насеље у централној Шумадији. Према подацима из 2002. године, Страгарима гравитира и 10 сеоских насеља, а формирано је и регистровано 9 месних заједница, с обзиром на то да страгарску месну заједницу чине Страгари, Котража и Љубичевац. У Страгарима се одржавају два вашара у току године – 2. августа, на Светог Илију, и 14. септембра, на Светог Симеуна Столпника. Вашар у септембру је изгубио значај, док вашар на Светог Илију има дугу традицију. Некадашњи традиционални вашар, са сточном пијацом и продајом домаћих производа на „женској“ пијаци у преподневним сатима, потпуно се изгубио. Од 2009. године организује се и тродневна пољопривредно-туристичка манифестација Дани шљиве у Страгарима, у данима пред вашар или и на дан вашара. Манифестација садржи разноврстан културно-уметнички програм, окупља и велики број излагача шљива и производа од шљива, домаће радиности, традиционалне хране, занатских производа. Одржавају се и стручне трибине за пољопривреднике, културно-уметнички програм, избор најлепшег сувенира са мотивом шљиве, гулашијада, фијакеријада.

Кључне речи: Страгари, варошица, вашар, производи, манифестација

О СТРАГАРИМА

Територија Страгара обухвата падине планине Рудник и побрђе, као и сливно подручје горњих притока река Јасенице, Лепенице и Груже. Према подацима из 2002. године, поред варошице и села Страгари, Страгарима гравитира и 10 сеоских насеља, а формирано је и регистровано 9 месних заједница, будући да страгарску месну заједницу чине Страгари, Котража и Љубичевац (Милановић 2011, 6) (Сл.1).

На овом простору интензивно се живи још од најстаријих времена (о чему сведоче археолошка налазишта из неолита или ране земљорадничке културе), као и у доба српске средњовековне државе, која је овде

Сл. 1. Територија Страгарској уже традиционалној подручја (преузето из Милановић, др Драгољуб Б. 2011. Страгари и његово уже традиционално подручје. Београд: Српско географско друштво, 5)

имала значајно упориште. У данима устанка, територија централне Шумадије била је средиште борбе за ослобођење од Турака.

Наслеђе из средњовековног периода су остаци утврђења града Сребрнице (Кулине), који потичу из 15. века, из времена најинтензивнијег живота ове области. Средњовековни објекти сакралне архитектуре, манастири Вољавча, Благовештење и Петковица – културна добра под заштитом државе, говоре о развијеном духовном животу Страгара. Манастир Вољавча има и значајну историјску улогу, с обзиром на то да је у њему 1805. године одржано заседање прве српске владе – Правитељствујушчег совјета сербског.

Погодности географског положаја утицале су на то да се у Страгарима још у 19. веку зачне индустријска производња и да се место развије у локално средиште сребрничко-јасеничког краја (Милановић 2011, 54). У Страгарима је 1806. године основана барутана, што је био значајан моменат у развоју насеља. Обновљена је и проширена 1837. године, и као највећи произвођач топовског и пушчаног барута у Србији, са бројним грађевинама, „изгледала је као мали индустријски град“ (Милановић 2011, 55).

Територија Страгара, са растуреним крајевима по огранцима Рудника, има друмско насеље у долини реке Сребрнице. Друмска насеља и варошице везане су за речне долине и путеве који њима воде, и пружају се паралелно са правцем речних токова (Дробњаковић 1923, 206). У последњој четвртини 19. века, река Сребрница и њене притоке, као и Јасеница, искоришћене су за устројавање већег броја воденица и ваљавица. Страгари су у то време, по млинској индустрији и производњи сукна, постали значајно регионално средиште. У долини Јасенице у њеном доњем току, налазиле су се циглане и црепане у којима су по неколико месеци током године боравили мајстори из лесковачке и врањске околине израђујући цреп и циглу за целу околину (Дробњаковић 1923, 218). У састав месне заједнице Страгари улази Котража, село које је некада било познато по производњи црепуља (Томић 1953, 170–178; Радојковић 2013, 165–173). Котрашки црепуљари товарили су на воловска кола своје црепуље и по вашарима их продавали или трампили, нарочито после жетве. Највише су некада одлазили у Аранђеловац, Крагујевац, Младеновац и њихову околину, али и Тополу, Рудник, Параћин и околину, и многа друга места (Томић 1953, 175–176).

Крајем 19. века, због потреба саобраћаја, на раскрсници јасеничког и лепеничког пута почеле су се подизати друмске механе, а затим и занатске и трговинске радње. Тако се од друмског насеља образовао зачетак варошице која је постала средиште општине за неколико околних села (Милановић 2011, 55). Варошки део насеља још више се развио после Првог светског рата, када постаје мањи локални привредно-економски центар. У њему се на одређени дан одржавала пијаца, када су се износили производи како локалних, тако и произвођача из удаљенијих крајева.

Указом краља Александра I Карађорђевића, 27. септембра 1922. године, на Крстовдан, Страгари – у срезу јасеничком округа крагујевачког – проглашени су варошицом. „Варошица је једна средина између села и вароши. То је или мала варош која постоји од раније или село које је на путу да постане варош“ (Костић 1928, 14). Са стицањем статуса

варошице, једне специјалне категорије насеља, Страгари се развијају по утврђеном и одобреном плану (Костић 1928, 7).²¹ Исте године, 1922, варошица је добила пошту и амбуланту. Тада је у насељу било 39 занатских радњи.

Ове, нарочито значајне године за Страгаре, отворен је и рудник, у коме је радило 20 – 30 радника. Рудник су основали мештани Милошевић и Алексић, и дали му име Рудник азбеста Милошевић – Страгари. Комплекснија експлоатација рудника почела је 1934. године и трајала је до 1988. године, када је донета забрана коришћења азбеста у Европи и свету. Са редукованом радном снагом и промењеним производним програмом, рудник је функционисао до 1997. године.

Од великог значаја за развој Страгара била је Бања Вољавча, чији су извори експлоатисани још у време Римљана и кроз све касније периоде, у мањем или већем обиму. Од 1934. године у Страгарима се интензивније развијају занатство и трговина, оправдавајући статус трговачког средишта области, а у исто време, били су то занати који су највише одговарали потребама земљорадничког становништва: опанчарски, ковачки, поткивачки, коларски, абацијски, ћурчијски, терзијски, качарски и др. У селима у околини Страгара најзаступљенији су били ковачки, поткивачки и абацијски занат. У месту је постојало пет опанчарских радњи, по две месарнице, пекаре, ковачнице, поткивачнице, коларске, абацијске, браварске и бојацијске радионице, и по једна обућарска, грнчарска, ћурчијска и јорганџијска радња. Од трговинских радњи било је шест бакалница и једна продавница обуће (Милановић 2011, 155)

Угоститељство у варошици Страгари датира још из турског доба, као резултат њеног значајног географског положаја. Са ослобођењем Србије, улогу хана преузимају друмске механе и кафане. Тако су Петар и Драга Томић, успешни и угледни трговци, у центру Страгара 1879. године подигли велико здање које је имало вишеструку намену – поред бакалнице, ту је била кафана са коначиштем, са пратећим објектима (коњушница, простор за фијакере). У време када су Страгари проглашени за варошицу, у месту је било 14 кафана (Милановић 2011, 159).

За време Другог светског рата, 1943. године, насеље је тешко настрадало када су Немци спалили 169 кућа.

Послератни развој Страгара карактерише развој индустрије, који је утицао и на трговинско-прометни сектор. Поред изградње рударских индустријских објеката, изграђено је и више јавних зграда: пошта, задружни дом, биоскоп и друге (Милановић 2011, 53). Страгари су стекли статус општине 1946. године, и као општина функционишу све до 1965, да би 2002. поново стекли исти статус, као пета градска општина Града Крагујевца. Као таква, али само на папиру, општина је постојала до 2008. године.

По усвајању Урбанистичког плана 1961. године, Страгари се изграђују по савременим урбанистичким принципима (Милановић 2011, 55).

21 „У оним случајевима, када се место прогласи за варош и варошицу, дотична општина дужна ће бити за три године дана од дана издањег Краљевог указа о проглашењу дати изградити правилан регулациони и нивелациони план нове вароши или варошице с обележјима варошког за зграде одређеног простора. Овај план се подноси министарствима унутрашњих дела и грађевине, а један и дотичној општини“ (Костић 1928, 7).

У долини и сливу Сребрнице, Страгари су на економски повољном положају, јер користе разнолике природне услове за пољопривреду. Подруднички, највиши део насељених атара, представља шумско-пашњачку зону за искоришћавање шума и сточарство. Нижи део побрђа искоришћава се за воћарство и виноградарство. Најнижи делови насеља пружају могућност за ратарство и повртарску производњу (Милановић 2011, 4).

Од великог значаја за развој варошице било је оснивање Земљорадничке задруге „Страгари“, као набавно-продајне задруге са 14 чланова. Задруга је 1964. године обухватала 1200 домаћинстава са подручја седам села: Страгара, Рамаће, Маслошева, Влакче, Угљаревца, Котраже и Љубичевца (Милановић 2011, 139)

Број становника у Страгарима варирао је у зависности од привредних и економских прилика.

Неопходно је поменути да Страгари имају и развијен спортски сегмент. Поред фудбалског клуба „Азбест“ (основан 1927. године као Спортски клуб „Танаско Рајић“), активан је и Кошаркашки клуб „Страгари“. Ловачко удружење „Сребрница“ окупља велики број чланова и има врло активну улогу у животу Страгара. Са циљем функционалнијег развоја пчеларства, основано је и Друштво пчелара „Страгари“ које броји 20 чланова.

Поред ловног, спортског, излетничког, постепено се развија и сеоски туризам, а услуге ове врсте се пружају и остварују претежно у летњем периоду. Дугу традицију одржавања имају два вашара у Страгарима – 2. августа, на Светог Илију, и 14. септембра, на Светог Симеуна Столпника, који се последњих година скромно обележава и губи на значају.

О ВАШАРУ

Још од давнина људи се окупљају из различитих разлога. Значајна тачка окупљања и размене у традиционалном привређивању били су вашари, са етнолошке и антрополошке тачке посматрани као саставни део традиционалне културе и обичаја (Диковић, Лукић Крстановић, Павићевић 2017, 336). Проучавање окупљања као културног и друштвеног феномена подразумева схватање појмова као што су: ритуал, заједништво, идентитет, догађај, доживљај, памћење, прича (Лукић Крстановић 1997, 114). Дакле, реч је о појави која одражава специфичан облик људског понашања и деловања везаног за одређене дане у години када се излази из свакодневне рутине (Лукић Крстановић 1997, 115), у коју се по завршетку враћа, али са новим утисцима и причама. Људи су се на вашарима окупљали, и окупљају се и данас, ради размене добара, односно трговине, комуникације, социјалне интеракције, забаве.

Вашар или *вашер* (како кажу старији мештани Страгара и околине) у Страгарима на Светог Илију има дугу традицију. Како су Страгари представљали индустријско и трговинско средиште за више околних села, а по Закону о панађурима од 1902. године, поред вароши и варошица, право одржавања су имала и села, али само изузетно (Костић 1928, 14), могуће је да су се вашари одржавали и пре 1922. године, пре стицања статуса варошице.

Сл. 2 Ситничари на вашару у Стрaгаримa, 2022.
(фото: Светлана Радојковић)

Сл. 4 Ринишиишл (фото: Светлана Радојковић)

Сл. 3 Забава и дружење у центру варошице
(фото: Светлана Радојковић)

Будући да је реч о – како смо из претходно наведеног видели – некада рударском и индустријском месту, затим земљорадничко-сточарском, али и занатском, угоститељском и трговинском средишту, јасно је да се велики број становника ове области снабдевао свим потребним (а што нису производили у оквирима свог домаћинства) управо у Стрaгаримa, у којима је, према казивању старијих мештана, одувек пазарни дан понедељак.

Вашар у Стрaгаримa почиње 1. августа увече, или „на навече“. Центар варошице, у којој се укрштају путеви из три правца, још „на навече“ је заузет тезгама „ситничара“, баштама кафића и кафана са додатим редовима столова. (Сл.2, 3) Сваки угоститељски објект има своју музику – кафане оркестре са певачима и певачицама, кафићи нешто другачију врсту музике, па долази до опште какофоније звукова. Некада су у центру постављане и шатре у којима су,

уз „живу“ музику и хладно пиће, служени и гастрономски специјалитети попут киселог купуса куваног у земљаним лонцима и јагњећег и прасећег печења. До тада би, неколико дана унапред, већ била постављена два рингшпила, велики и мали, чији власници преко разгласа и уз гласну музику обавештавају и позивају мештане да се забаве, затим трамболина, „аутићи“ и разни други забавни садржаји којима не могу да одоле деца, али ни нешто старији посетиоци. (Сл.4) Из прича старијих мештана сазнаје се да је некада врло популаран био и тзв. „зид смрти“ – бачва велике висине и пречника по којој се возач кретао на мотору или у колима, популарном „фићи“, савлађујући силу теже. Садржаји ове врсте били су измештени из центра и постављени на простор код фудбалског игралишта. Дуж улица постављене су тезге са дечјим играчкама, разноразним текстилним производима, кухињским асортиманом и декоративним програмом (Сл.5). Посетиоци вашара шетају, разгледају, купују, а затим седе и друже се у неком од угоститељких објеката до дубоко у ноћ.

Сл. 5 Нови производи на вашару – декуйаж
(фото: Светлана Радојковић)

На дан вашара од јутра влада „вашарска“ атмосфера, јер је празник, црвено слово и нерадни дан за пољопривреднике. Некада се у раним јутарњим сатима одвијао сточни вашар (пијац). „Становници из високих шумадијских области догонили су стоку, јапију и своје производе, а куповали храну и друго у чему оскудевају“ (Дробњаковић 1923, 219).

На такозваној „женској“ пијаци продавали су се сир и кајмак, јаја, живина и разноврсно поврће и воће. Данас сточни вашар не постоји. Малобројни сточари крупну и ситну стоку продају закупцима код својих кућа. Што се тиче повртарских и воћарских производа, вашарска пијаца не разликује се од пијаце која је иначе утврђен пазарни дан.

Јасно је да је вашар изгубио своју некадашњу експлицитну привредно-трговачку функцију, што не значи да нема договора око трговине када се у току вашара произвођачи сретну са потенцијалним купцима. Годинама уназад преовлађују функције социјалне интеракције, гастрономије и, првенствено, забаве. С обзиром на то да је велики број становника, како Страгара тако и околних места, на привременом раду у европским земљама, они планирају своје одморе

и посете завичају, породицама и родбини, почетком августа. Са њима долази и посебна свечарска, весела атмосфера. Бољег имовинског статуса, који треба и показати у овим данима, када се на кратко излази из рутиниране свакодневнице, заузимају „најбоља места“ под шатром или у кафанама – одмах до музике, наручујући носталгичне песме везане за родни крај.

У Страгарима, традиционално на дан вашара, фудбалски клуб „Азбест“ одигра пријатељску утакмицу са гостујућим клубом, уз неубичајено велики број гледалаца и навијача.

Када вашар прође, варошица се враћа у своју свакодневну рутину.

О МАНИФЕСТАЦИЈИ

Од 2009. године у Страгарима се организују Шумадијски дани шљиве, привредно-туристичко-културна манифестација под покровитељством Града Крагујевца, а у сарадњи са Градском туристичком организацијом, Центром за стрна жита и развој села, и локалним удружењима воћара, ловаца, пчелара... (Сл.6). Тродневна манифестација (отвара се у петак поподне, пуцњем из трешњевог топа, и траје до недеље увече) организује се неколико дана пред вашар или и на сам дан вашара, уколико је Свети Илија у петак, суботу или недељу. По унапред утврђеном програму, манифестација садржи стручне трибине и стручна саветовања за пољопривреднике, културно-уметнички програм, гулашијаду, фијакеријаду. Окупља и велики број излагача шљива и производа од шљива, нарочито ракије, углавном из села у околини у којима преовлађује производња пре свега разних сорти шљива, али и јабука, крушака, брескви,

Сл. 6. Сувенир са мошвицом шљиве,
(фото: Светлана Радојковић)

Сл. 7. Изложени производи домаће радиносџи,
(фото: Светлана Радојковић)

малина, боровница. Велики је и број излагача производа домаће радиности, традиционалне хране, занатских производа од текстила, дрвета, метала. (Сл.7)

Центар Страгара се тих дана затвара за саобраћај и организују се алтернативне обилазнице. У парку се поставља бина, са које се манифестација званично отвори и на којој се одвијају програми културно-уметничких друштава, певачких група, концерти. (Сл. 8, 9) Ту се одржавају и програми и радионице ученика Основне школе „Јулијана Ђатић“ из Страгара, као и додељивање награда на многобројним такмичењима организованим у ова три дана (за најбољу ракију, најлепшу песму о шљиви, најлепши сувенир са мотивом шљиве, најбољи гулаш).

Последње две године, званично отварање манифестације одвија се на великој бини, постављеној код фудбалског игралишта и Ловачког дома. На овој бини наступају познати певачи новокомпоноване народне музике, попут

Мирослава Илића, Снежане Ђуришић, Зорице Брунцилик... До велике бине води *Улица шљива*, са богато аранжираним тезгама постављеним са обе стране улице (Сл.10). Излагачи се нарочито труде да њихови производи привуку пажњу и буду представљени на најбољи начин (Сл.11). Велики простор одређен за забавне садржаје подељен је на део са шатрама и музиком (Сл.12) и део где се налази рингишпил и садржаји намењени најмлађима.

Сл. 8 Концерт рок групе „Освајачи“
(фото: Наташа Јанићијевић Ђирић)

Сл. 9 Насиуј фолклорне групе из Сџрајара, 2009.
(фото: Светлана Радојковић)

Сл. 10 *Штанд домаћинстава Ђајић из Маслошева*
(фото: Жељко Стевановић)

Сл. 11 *Изложена ракија из домаћинстава Лазић*
(фото: Светлана Радојковић)

Део званичног програма манифестације је и стална изложбена поставка у *Етно кући Лазић*, на којој се могу видети традиционални предмети везани за сеоски живот, домаћу текстилну радиност, пољопривреду, пчеларство, али и објекат народног градитељства (опремљени вајат). У оквиру Куће је и Уметнички атеље „Лазић“ и просторија опремљена као сувенирница, у којој су изложени предмети (стаклене посуде, тикве, столице...) осликани мотивима из Шумадије (Сл.13).

Сл. 12 *Шајра* (фото: Светлана Радојковић)

У програму Манифестације су и водичке туре Градске туристичке организације из Крагујевца до страгарачких манастира и Воденице „Цицић“, која активно ради и данас, а која је у прошлости била и воденица и ваљавица сукна. Због своје дуге традиције мљевења брашна, налази се на туристичкој мапи Страгара и Шумадије.

Гастрономска понуда у данима манифестације садржи уобичајени „вашарски јеловник“, који подразумева кисели купус куван у земљаним лонцима (нарочито цењен код „Газда Буђе“) (Сл.14), печење, роштиљско месо, али и палачинке, кувани и печени кукуруз, кокице, шећерну вуну. Ловачко удружење „Сребрница“, које организује „Гулашијаду“ и иначе активно учествује у организацији и спровођењу манифестације, допуњује гастрономску понуду гулашима који се деле присутнима. Понуду је 2022. године употпунио и во печен на ражњу, чувеног крагујевачког ресторана „Библиотека код Милутина“.

Сл. 13. Сувенирница Ејно куће Лазих,
(фото: Светлана Радојковић)

Манифестацију за три дана посети велики број гостију, и то су дани када варошица интензивно живи. Наредних дана се сумирају утисци и препричавају згоде и незгоде, а затим воћаре чека, на кратко прекинута, берба воћа, и сви се враћају својим пословима.

Код становника Страгара и околних села постоји бојазан да би манифестација могла потпуно да замени вашар, према коме се односе на посебан начин. Све се у месту рачунало до вашара и после вашара. После Светог Илије, како мештани кажу, скраћује се дан, а позната је и изрека „Свети Илија – ватра све милија“. Ноћи су дуже и хладније, и ваља се припремити за

Сл. 14 Кисели куйус код „Газда Буђе“
(фото: Светлана Радојковић)

зиму. За њих се тада завршава лето и почињу јесењи радови, који укључују, између осталог, и припреме ђака за школу, с обзиром на то да ђаци из Страгара после завршене основне уписују средње школе најчешће у Крагујевцу, али и осталим ближим градовима – Аранђеловцу, Тополи. Живот се враћа у своје уобичајене токове, до наредног вашара или манифестације.

ЛИТЕРАТУРА

- Диковић, Јована, Лукић-Крстановић, Мирослава, Павићевић, Александра. 2017. „Привређивање, традицијско“ У *Етнологија и антропологија, мали лексикон српске културе*. Београд: Етнографски Институт Српске академије наука и уметности.
- Дробњаковић, Боривоје. 1923. Јасеница, антропогеографска испитивања. Српски Етнографски Зборник књ. XXV, Насеља и порекло становништва књ. XIII
- Костић, Др Лаза. 1928. *Закон о местима – са сѝсковима вароши и варошица и коменѝаром*. Београд: Савремене општине.
- Лукић-Крстановић, Мирослава. 1997. Феномен масовних окупљања у теоријском дискурсу. Гласник Етнографског Института Српске академије наука и уметности, књига XLVI: 111-121.
- Милановић, Др Драгољуб. 2011. *Сѝраѝари и његово уже ѝравѝационо ѝогручје*, Београд: Српско географско друштво.
- Томић, Персида. 1953. Црепуљарство у селу Котражи у шумадијској Јасеници, *Гласник Еѝноѝрафскоѝ музеѝа*, књига 16: 170-177.

ВАШАРИ И ЈАЊЕВСКЕ КУЈУНЦИЈЕ

Сажетак: Прва асоцијација на накит је, свакако, украшавање. Међутим, иза те прве асоцијације крије се читав низ улога које накит има. Осим што указује на економску моћ и стање породице, накит је као предмет трговине био и начин економског опстанка и егзистенције. Осим познатих мајстора (кујунџија, златара, јувелира) који су своје израђевине продавали у кујунџијским и златарским радионицама и дућанима, било је и непознатих мајстора који су своје производе продавали на вашарима. Најпознатији међу њима били су Јањевци, тзв. јањевске кујунџије или прстенџије. Не толико вешти у изради, али зато веома доступни свим слојевима друштва, били су присутни на скоро свим познатим вашарима. Идеја етнолошке секције Музејског друштва Србије да се позабави темом вашара у Србији била је подстицај и за проучавање и презентовање рада о јањевским кујунџијама, као и њиховим производима, који се и данас чувају у Етнографском музеју у Београду.

Кључне речи: накит, вашар, кујунџија, прстен, наруквица

Србија је од давнина била позната по рудницима и рудном богатству. Угледни Грк Критовул – писац књиге о Мехмеду II, освајачу Цариграда и Србије – говорећи о Србији из 1454–1455. године, између осталог, каже да се у Србији „налази сребра и злата као воде у изворима и што се на све стране копа златан песак, у коме је злата и сребра обилатијег, лепшег и бољег него што је ‘индиско’” (Новаковић 1880, 275). Развитак економске моћи српске државе утицао је, осим на развој рударства, и на развој трговине, али и обраде метала, као и уметничке и занатске израде накита.

На основу писаних извора може се видети да је у XIII веку накит за српске земље био израђиван највише у Дубровнику, Котору и Млечима, али стилска анализа појединих предмета упућује и на неколико радионица у унутрашњости земље. То су првенствено Трепча и Брсково, а касније Рудник, Ново брдо, Призрен, Скопље, Смедерево (Радојковић 1966, 55). Од времена краља Милутина (крај XIII, почетак XIV века) значајни центри за израду накита постају и Приштина и Јањево (Јовановић 1995, 270). Попут Трепче и Новог Брда, рудник Јањево развио се у крају богатом оловном, цинканом, сребрном и златном рудом, што је омогућило дугу историју рударства у овом крају. Значај Јањева помиње и Јиречек, који наводи:

„Али, крај Новог Брда са суседним Јањевом била је најславнија рударска област. Колосална шљакишта у јаком распадању, дуг низ уских окана и многобројна отворена окна сведоче да је у овој пустињи, у средњем веку, био врло жив рад. Особеност овога краја било је сребро помешано са златом...“ (1981, 175).

Јањево је из тог разлога некада био и чувени златарски центар под утицајем дубровачког златарства, у коме током XV века мајстори почињу да прихватају турско-персијске мотиве, мирећи на тај начин различита стилска струјања. Једна од одлика њиховог рада током XVI и XVII века је и употреба емајла, али не жичаног, већ издубљеног типа, посебно на пафтама у облику цвета или листа (Радојковић 1966, 53).

Падом под турску власт, рударство у овим крајевима полако почиње да замире, да би се у Јањеву потпуно угасило до краја XVII, почетка XVIII века (Барјактаровић 1972, 154). Ипак, Јањево је и током XVIII, па све до краја XIX века остало познато као златарски центар. Међутим, постепено још од XVIII века, а у потпуности од почетка XX, јањевски златарски занат се претвара у ручну, заправо неку врсту домаће радиности. Од тада су и познати као „прстенције“, будући да се њихова делатност највећим делом свела на прављење прстења (Барјактаровић 1972,154; Радојковић 1966, 53).

Колико су Јањевци били познати и заступљени у изради (посебно) накита, говори и чињеница да се у терминологији везаној за израду накита, осим појмова „босански“ и „херцеговачки“ рад, јавља и појам „јањевски“ рад. Док се под појмом „босански рад“ подразумева превасходно примена технике филиграна, „јањевски рад“ подразумева накит израђен техником ливења, и то у месингу. Јањевци, међутим, нису користили реч бронза или месинг, већ су за своје производе говорили да су израђени од „пиринца“, тј. смесе (легуре) која је израђена од 1кг бакра уз додатак 400 гр цинка (Тројановић 1906, 107). Заправо, тај однос бакра и цинка у месингу је зависио од врсте предмета који се израђује. Уколико је неки део накита састављен из више делова, обично је проценат цинка према бакру смањиван до 20%, па је узимано 80% бакра и 20% цинка. Насупрот томе, приликом израде предмета који би требало да испуштају разне звуке, звецкају, звоне, као нпр. звончића и прапораца, додавано је и 5% сребра, како би се постигла што већа звучност (Владић Крстић 1995,117). Према подацима Јањеваца – ливаца са Косова, који су својим разним производима, па и накитом снабдевали сеоско становништво у Босни и Херцеговини, сазнаје се да су они месинг (мјед), којим су углавном радили током XIX века и у XX веку, највећим делом добијали кроз процес претапања старих месинганих предмета, као што су топовске чауре, које су налазили и допремали са места на којима су се током ратова одигравале велике историјске битке. Претходно се обавезно морало проверити да ли су чауре испале, а то се чинило тако што би се у земљи ископала дубља јама, у којој би се наложила ватра, а затим набацале чауре. Оне које су пуне експлодирале би под утицајем топлоте (Владић Крстић 1995, 116, 124). Месинг су топили у малим пећима облепљеним глином, са оцаком на врху. Пећ је била ниска, до 50 цм и имала је отвор за постављање лонца у коме се топио месинг. Лонци су били запремине од четвртине до једног килограма и никада се нису до врха пунили месинганим материјалом. Када би се лонац напунио, око њега се свуда стављао ђумур, и онда би се поклапао. Након тога, отвор пећи би се зазидао глином. У случају да за време топљења месинг исцури из лонца, морало се сачекати да се пећ охлади, одзидао би се отвор, извукао истопљени месинг испод решетке, отвор поново зазидао и након тога би се наставило топљење. Знак да је месинг истопљен био би када се из оцака појави плавичасти дим. За време док се једна количина месинга топи,

наредна количина која се спрема за топлeње распоредила би се по пећи како би се мало угрејала, јер би могло да дође до експлозије уколико би хладан месинг дошао у додир са истопљеним. (Владић Крстић 1995, 124).

Као што је већ поменуто, Јањевци су већином били познати као кујунџије, а за Јањево се, како је и Тројановић забележио, с правом може рећи да је једна велика „прстенџија“ јер има око 300 католика прстенџија, као и 30 колара, 4 месара, 10 механџија, 2 пекара итд. (Тројановић 1906, 106).

Тих 300 прстенџија спонтано и рационално су извршили поделу рада. Предмете су израђивали највештији појединци, мајстори који су своја знања преносили првенствено на синове, а затим и друге заинтересоване млађе људе. Млађи и отреситији људи, не тако вични занату, односили су њихове производе на вашаре и у градове да их продају. Осим продаје, у околним насељима су их и трапили за разне неопходне пољопривредне производе. Од целокупног броја прстенџија, педесеторица су остајала код куће и стално се бавили занатом, односно производњом, а преосталих око 250 су непрестано били на путу, обично целе године, и само се на кратко враћали како би новим „еспапом“ натоварили коње и као „ћириџије“ поново кренули у бели свет. О томе колико су путовали и где су све продавали своје производе најбоље описује Тројановић:

„Нема занација на целом Балканском Полуострву који би даље од њих путовали ради продаје својега еспапа. Они иду по Старој Србији до Призрена, а због опасности по живот никако не иду у пећска и ђаковачка села него однесу еспап у Пећ и Ђаково на продају топтан (на квантум), а одатле сами Арнаути купују када дођу на пазар. Затим путују по свој Македонији до Мецова, а одатле у Арбанију не смеју, затим на југ до Солуна, по Епиру, Румелији, ређе и у Цариград; после по свој Босни и Херцеговини, Црној Гори, Бугарској, Тракији, Грчкој, Србији. Затим иду и даље, прелазе Влашку, неки пут из Бугарске преко Дунава, а неки пут лађом из Цариграда у Одесу, одатле у Кијев и Харков, као и по селима тих покрајина“ (1906, 107,108).

Своју „жуту“ робу обично су продавали на простиркама на земљи по вашарима или пазарним данима на мостовима већих вароши (Костић 1922, 132,133).

У првој половини XX века приметно је да је јањевских кујунџија све мање. Ипак, један од ретких наставио је да ради и осамдесетих година XX века. Мада је напустио своје родно село Словиње код Добротина и преселио се у Ливно, Никола Гечевевић је са сином Јованом наставио да се бави кујунџијским занатом, и то онако како су се њиме бавили његови преци Јањевци. Наиме, поступак израде калупа и ливење јањевских кујунџија у основи је засновано на истом принципу као и поступак босанских и херцеговачких кујунџија, мада се у неким финесама ипак разликује. Према Гечевевићевим подацима, земљу за ливење, звану „ливачка“, донели су из Јањева. Уместо са сољу, они су „ливачку“ земљу мешали са шећером раствореним у води, а између два светска рата почели су да стављају „кала-

фонијум“ (врста смоле), јер он боље стврдне земљу. Насупрот једноставним отисцима за одређене врсте накита, за прстење се мора изводити двострани отисак, тј. отисак мора бити исти са обе стране – и на тзв. мушком и на женском калупу. Добијени отисак се мора направити ликоподијумом (белим прашком биљног порекла), који садржи влагу и ствара слој који штити отисак. После хлађења изливени део се вади и чисти од налепка, тј. сувишног месинга, а затим глача турпијом. Раније се поступку глачања месинганог накита посвећивало више пажње, те је изгледао као златан – позлаћен (Владић Крстић 1995, 129, 132).

До производа јањевских кујунџија данас је тешко доћи. Једно од места на којем се њихови производи чувају од заборавља је Етнографски музеј у Београду, највише у оквиру збирке Накит. Најбројније међу њима је, како је и очекивано, прстење, а затим и наруквице. Јањевско прстење је ливено од месинга, са обичном кариком и главом у облику четвртасте или овалне плочице с различитим украсима. У збирци Накит Етнографског музеја у Београду чува се 40 примерака тог прстења (Тешић-Вулетић, 2016, 63-65). На основу облика и начина украшавања, могу се издвојити три основне групе. Првој и најбројнијој групи припада прстење коме су глава и карика ливене изједна. Разлика се може приметити у облику главе, која је овална, четвороугаона или у облику попречно постављеног ромба. На примерцима са четвороугаоном главом најчешће је украшена карика на проширеном делу ка глави, док је глава без украса или са геометријским орнаментом. Такав пример је прстен инв.бр. 15617.

Изливен је од бронзе у једном комаду. Карика се постепено проширује у главу прстена која има облик ромба. На проширеном делу, од средине карике до главе, прстен је украшен цизелираним цртицама. Прстен је набавио Сима Тројановић 1902. године у месту Горње Романовце, општина Сурдулица.

Сл. 1 ПРСТЕН, крај XIX, почетак XX века, Горње Романовце, Сурдулица, Србија (Етнографски музеј у Београду, инв.бр. 15617, фото: мр Ивана Масниковић Антић)

Сл. 2 ПРСТЕН, крај XIX, почетак XX века, Непознато, Србија (Етнографски музеј у Београду, инв.бр. 13441, фото: мр Ивана Масниковић Антић)

Другој групи припада прстење коме су глава и карика ливене посебно, а затим спојене лемљењем. Карика је целом дужином украшена канелурама, орнаментом плетенице или тордиране жице. Глава је округла, у облику цвета који формирају централна гранула, или купица, и низ околних гранула. Пример те групе прстења је прстен инв.бр. 13441.

Направљен је од месинга. Карика је изливена у виду четири спојене увијене жице. На карику је налемљена ливена глава облика округле плочице, са нешто назначенијим испупчењем у центру и низом ситних гранула око њега. Испупчење и грануле формирани су тако да глави дају изглед цвета.

Трећу групу чини прстење коме су глава и карика ливене изједна, с тим да се на глави налази лежиште у које је уметнут камен или уложак од стакла или пасте у боји. Карика је углавном украшена целом дужином, орнаментом од три спојене тордиране жице. Глава је округла, таласастих ивица, са зупчастим лежиштем у коме је камен. На већини примерака уложак је од црвеног стакла, а само на једном, инв.бр. 6659, од плаве пасте.

Сл. 3 ПРСТЕН, крај XIX, почетак XX века, Жагубица, Србија (Етнографски музеј у Београду, инв.бр. 6659, фото: мр Ивана Масниковић Антић)

Сл. 4 ПРСТЕЊЕ, крај XIX, почетак XX века, Горње Романовце, Сурдулица, Србија (Етнографски музеј у Београду, инв.бр. 15619, 15621, 15622, 15624, фото: мр Ивана Масниковић Антић)

Прстен је набавила кустос Музеја Персида Томић у Жагубици 1966. године. Набављен је у радњи бившег трговца Филиповића из Жагубице, који је, између осталог, набављао и продавао и овакво јањевско прстење. Уз овај прстен, од истог трговца набављено је још пет прстена.

Највећи део јањевског прстења за Музеј је набавио Сима Тројановић – за Прву међународну изложбу костима у Петрограду. На изложби су била изложена четири прстена инв.бр. 15619, 15621, 15622, 15624

Прстење је, наравно, првенствено имало украсну улогу. Међутим, приликом набавке одређених примерака за Музеј, Миленко Филиповић је на терену забележио да оно није служило само као украс, већ и као вотивни дар или замена за новац. Када нису имале новца, жене би скидале прстен са руке и давале га као прилог цркви, док су га као вотив у цркви остављале оне жене које су имале проблема са рукама.²²

Мада су Јавњевци углавном познати као „прстенције“, њихов рад није се сводио само на израду прстења, већ и наруквица. Највише су израђивали наруквице отвореног типа, тзв. наруквице с јабукама. Рађене су по узору на старије, средњовековне наруквице с јабукама, с тим што су оне биле знатно масивније, често са позлатом или посребрењем. Јањевци су их израђивали од месинга. Ливене су из једног комада, а розете и украси су добијени у ливењу и углавном су плитки и слабо изражени. Најчешће су то низови кружића, тачкица, косих и испресецаних линија, као што је, на пример, на нарукници инв.бр. 16345.

Сл. 5 НАРУКВИЦА, крај XIX, почетак XX века, Жагубица, Србија (Етнографски музеј у Београду, инв.бр. 16345, фото: мр Ивана Масниковић Антић)

Међу интересантније примерке убрајају се оне које на свом проширеном делу, тј. луковима, као украс имају стилизовано женско попрсје. Од укупно 22 примерка ових наруквица, у збирци Накит у Етнографском музеју у Београду чува се десет комада са овим мотивом. Овакве наруквице ношене су на територији целе Србије, али највише у источним областима, и то по једна на свакој руци (Тешић-Вулетић 2021).

Музејски фонд потврђује да су јањевски мајстори израђивали и друге врсте накита: копче за појас, огрлице, игле, али је њих у фондусу знатно мање него прстења и наруквица. Оно што им је заједничко, а свакако карактеристично за јањевски рад, јесте то да су највећим делом израђени од месинга и техником ливења. Осим тога, места на којима су набављани предмети, и њихов историјат, такође потврђују њихову широку распрострањеност.

22 Подаци са инвентарног картона за предмет инв.бр. 15626

Сл. 6 и 6а НАРУКВИЦА, крај XIX, почетак XX века, Непознато, Србија, (Етнографски музеј у Београду инв.бр. 1401, фото: мр Ивана Масниковић Антић)

Из свега изложеног може се закључити да је било неколико фактора који су јањевски накит, али и остале производе, чинили тако приступачним, а њихове творце надалеко познатим. Пре свега, може се издвојити материјал који су користили у изради. Наиме, већина металних сировина које су коришћене у производњи кујунцијског накита припадају групи бојених метала, и оне су се најчешће користиле као легуре, по две или више, смешане у одговарајућим различитим односима. Када је у питању производња накита, ти односи су се морали посебно поштовати када је у питању сребро и злато, с обзиром на то да је држава вршила строгу контролу квалитета накита. У време еснафске организације заната, тј. за време турске владавине, контрола је била посебно строга, јер су тако налагала вековна правила еснафа. У време Аустро-Угарске, она је постепено почела да слаби. Осим државе, и саме занатлије су међу собом вршиле контролу својих производа, јер су им то налагала правила еснафа. Према исказима старих кујунција, дешавало се да ако они међу собом утврде да састав неког дела накита не одговара утврђеним законским пропозицијама, тај накит за казну слупају чекићима на кујунцијском наковњу. Било је случајева да су неке кујунције продавале муштеријама накит лошијег квалитета, говорећи да он у потпуности одговара утврђеним законским пропозицијама, али би се после тога покајали, па се за једног чак тврди да је извршио и самоубиство јер је откривено да је продавао лажне златнике (Владић Крстић 1995, 116). Осим врста сребра чији је однос метала у њиховом саставу прописивала држава, а накит израђен од њих по правилу морао да носи државну сигнатуру – жиг, као и жиг мајстора који га је радио, кујунције су у великој мери за израду користиле и легуру од половине сребра и половине неких других метала. Тако би настали јефтинији, „нечисти“ метали, који су добијали различите називе: „сребруштина“, „бакруштина“, „алпака“, „мадена“, „пакон“ и друге. Због неодговарајућег постотка сребра, ти метали нису подлежали

строгој државној контроли, па и накит израђен од њих није имао државни жиг, а није морао имати ни жиг мајстора (Владић Крстић 1995, 117). Месинг (жута бронза), који је био основни материјал јањевских кујунџија, такође је припадао групи неплеменитих метала, те накит израђен од њега такође није морао бити жигосан. Из тог разлога контрола квалитета накита израђеног од те врсте материјала није вршена, па је био јефтинији и самим тим много приступачнији.

Велико умеће Јањеваца можда је најбоље описао Сима Тројановић:

„Јањевци, штавише, нису никакви уметници у своме послу, обратно: рад им је врло примитиван, али га у маси израђују, добри су познаваоци путова, земаља и зналци језика, зађу по вашарима, на које особито сиротиња једва чека и тада накупује ствари за читаву годину што јој треба“ (1906, 109).

Ипак, од Јањеваца на вашарима није куповала само сиротиња. Њихове производе куповали су и трговци, који би их затим даље препродавали и доприносили широј распрострањености. О томе сведоче и предмети које је за Музеј набавила Персида Томић од трговца из Жагубице који их је куповао од Јањеваца, а затим препродавао.

Као следећи веома битан фактор могла би се издвојити чињеница да су Јањевци били познати као мајстори који рукама могу да направе све што очима виде. Осим њихове занатске способности, томе су доприносили и они Јањевци који су обилазили вашаре и друга продајна места, разносачи робе или како су их још називали „скитачи“. Они су на њима пратили захтеве тржишта, проналазили места и отпаде где су сировине могле повољније да се набаве, али и доносили предмете који би им се свидели, а које би касније јањевски мајстори успешно копирани, производили и продавали.

Услед тога, са једне стране били су вешти у прилагођавању и проширењу асортимана производа. Осим накита, производили су и продавали прибор за јело, коњску опрему, кандила, поскурнике, хамајлије итд. Пратећи потребе тржишта, седамдесетих година XX века поједини јањевски мајстори производили су само масивне пређице и урасе за каишеве, које је у то време млади свет носио као модерне предмете. У појединим туристичким местима могли су се као њихови производи пронаћи и сувенири (Барјактаровић 1972, 156).

С друге стране, вешто су додавали и врсте материјала од којих су правили предмете. Осим најзаступљенијег месинга, у првим деценијама XX века јањевски ливци почињу да употребљавају и алуминијум. Док су „прстенџије“ наставили да праве ситније ствари и највише накит од месинга, они који су користили алуминијум скоро искључиво израђују предмете за личну употребу: тањире, лонце, шерпе итд. Од шездесетих година XX века добар број јањевских мајстора је напустио израду предмета од метала и прешао на израду предмета од пластичне масе. То су тзв. „пластичари“, који су правили украсне предмете, играчке, као и разне ствари за практичну примену: цвеће, луткице, чиније, чешљеве и др. (Барјактаровић 1972, 155). Коју год врсту материјала да су користили, јањевски мајстори су израђивали

предмете који су били веома тражени, а због врсте материјала и прилично јефтине. Самим тим, били су доступни најширим слојевима и највише на вашарима и пијацама.

Последњи податак о бројчаном стању јањевских ливаца је из седамдесетих година и дао га је Мирко Барјактаровић. Он наводи да је до тог времена правих мајстора и произвођача остало још десетак. Осим њих, оних који помоћу калупа и шаблона изливају предмете од алуминијума има петнаестак. Прва група себе сматра не само мајсторима и проивођачима, већ ствараоцима и уметницима. Остали су за њих само „шаблонције“ и мајстори другог реда. Осим њих, ту су и пластичари, којих има десетак. Као и раније, највише је оних који разносе производе и њих је око 110. То би значило да је седамдесетих година забележено око 150 људи који су ангажовани на изради и продаји јањевских производа (Барјактаровић 1972, 155).

Ипак, они се труде да и даље задрже занимање својих предака, уз врло спретно уклапање и прилагођавање савременим токовима модерног живота и рада. Тако, на пример, на огњишту више не распаљују угљен у ковачким меховима, већ кокс помоћу електричних вентилатора. Такође, уз ручну обраду појединих металних предмета, у радионицама се може приметити и употреба најмодернијих машина. За транспорт производа више се не користи коњска запрега, већ аутомобили и поштански аутобуси.

На основама традиционалног занимања његових становника, у Јањеви је после другог светског рата изникао „Металац“, фабрика за производњу металних предмета. Ипак, како је Мирко Барјактаровић лепо закључио, „и поред модерне фабрике, у Јањеви и даље живе и раде ливци као нека врста радних кустоса у једном рударско-историјском музеју“ (1972, 159).

ЛИТЕРАТУРА:

Барјактаровић, Мирко. 1972. Ливци Јањева као изданак старог рударства. *Гласник Музеја Косова*, 11:151-160.

Владић Крстић, Братислава. 1995. *Сеоски накит у Босни и Херцеговиниу XIX и њрвој њоловини XX века*. Књ. 1. Београд: Етнографски музеј.

Јиречек, Константин. 1981. *Истѡрија Срба*. Књ. 1: *до 1537: (Полиѡичка истѡрија)*. 2. исправљено и допуњено изд. Београд: Слово љубве.

Јовановић, Зоран С. 1995. Репрезентативни примерци накита и посуђа од сребра у средњовековној Србији. У: *Радионице и ковнице сребра : акѡиа научној скуѡи одржаној од 15. до 18. новембра 1994. ѡдине у Народном музеју у Беоѡраду*, при. Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић-Брешковић, 167-176, Београд: Народни музеј.

Костић, Коста Н. 1922. *Наши нови ѡрадови на јуѡу*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Новаковић, Стојан. 1880. Ново Брдо и Врањско поморавље у историји Српској XIV и XV века. *Годишњица Николе Чујића*, књ 3, део 2: 263-355.
- Радојковић, Бојана. 1969. *Накији код Срба од XII до краја XVIII века*. Београд: Музеј примењене уметности.
- Радојковић, Бојана. 1966. *Српско златарство XVII и XVIII века*. Нови Сад: Матица Српска, Одељење за ликовну уметност.
- Тешић-Вулетић, Јелена. 2016. *Без њочейка и краја - ирсчење из збирке накији Етнографској музеја у Београду*. Београд: Етнографски музеј.
- Тешић-Вулетић, Јелена. 2021. *Биле руке њанке белензукe - наруквице из збирке Накији Етнографској музеја у Београду*. Београд: Етнографски музеј.
- Тројановић, Сима. 1906. Јањево и његове прстенције. *Српски књижевни њласник*, књ. 17, св. 2: 104-111.

Тања Ђуђић, етнолог – антрополог, виши кустос Музеј Војводине

ЗАБАВА НА ВАШАРУ

Сажетак: У прошлости, вашар је имао саборску, економску, друштвену и културну тј. забавну функцију. Данас је забава на вашару преузела примат над осталим функцијама. Рад је написан на основу доступне литературе и проучавањем фото-документације. У раду је приказана забава на вашарима у прошлости и садашњости, како за млађе тако и за старије посетиоце. Данас се на вашар долази због трговине, али и због забаве и провода, који су код младих најизразитији. Циљ рада је да укаже на промене које је вашар као институција доживео током свог трајања, али и на значај забаве на вашарима, која данас доминира у односу на његове остале познате функције.

Кључне речи: етнологија, вашар, рингишпил, забава, традиција, масовност

„Хоћемо ли у Шабац,
на вашар?

Нека, хвала.

Пресео нам Шабац.

На вашару шатра,
а у шатри циркус.

У циркусу медведи

И мајмуни што играју лопте,

керови што терају бицикл

и дресура коња,

и дресура тигрова,

и дресура паса,

и жонглери и кловнови,

и артисти на вратилу,

и колеге музиканти.

А на жици једна лепа Сојка

пола риба – а пола девојка“ (Антић 1985, 129).

Рингишпил. Прва асоцијација на вашар. Прво што изађе на интернет претраживачу када се укуца реч вашар (Сл. 1).

Сл. 1 Панорама вашара у Неојџину

прилика да се народ сакупи на једном месту (Сл. 2). Ми ћемо овде говорити о забавној функцији. Али, пре тога да се вратимо у прошлост и видимо како је забава на вашару дошла до свог процвата.

Проф. др Никола Павковић (1972, 101) је, на основу анализе Неготинског вашара, дошао до закључка:

„да је јачањем опште привредне моћи становништва и ширењем трговинске мреже вашар временом губио и своје економске функције, а да су на њихов рачун дошле до пунијег изражаја друштвене и забавно-атрактивне функције сајма, које данас преовлађују“.

Сл. 2 Гуњаци код Пецке на Ојњену Марију

Напоменућемо да је Закон о панађурима и недељним пазарним данима из 1902. године забранио мешовите вашаре. Није дозвољавао одржавање панорама, циркуса, комедија, вртешки, коцкарских радњи и слично „иако

23 Верска (саборска), трговачка (економска), забавна (културна) и друштвена функција.

24 Нарочито на територији уже Србије.

је првобитним установљавањем (1893) наглашена првенствено економска (трговачка), забавна функција све више преовлађује“ (Петковић 2000, 216).

Вашар је одувек представљао масовно окупљање на коме је, поред гастрономске понуде јела и пића, забава, како за млађе посетиоце тако и за старије, била један од важних сегмената. Литература, такође, потврђује да је већини посетилаца вашара главни мотив доласка био – провод и забава.²⁵ Или, како Славољуб Петровић (2022, 2) каже:

„Сви ти људи у нечему су исти: желе да задовоље своју душу. Свако на свој начин. Јер само је један вашар снова и заборав у само једном Шапцу и само једанпут годишње“.

Сл. 3 Мечка на вашару у Лозници, 70-е године 20. века
(фото: Бранислав Бацковић, Музеја Јадра)

Сл. 4. Постер најављује њеваче на вашару у Дебелачи
25. 8. 2017, фото: Александра Јаковљевић

Вашари су се најављивали или, ако бисмо употребили актуелни израз – рекламирали, како у прошлости тако и дан-данас. Пронашли смо податак да је некада чувени малогоспојински вашар у Шапцу²⁶ најављивала ни мање ни више него мечка по имену

Божана (Јовановић 2004, 9). Она је са својим газдом ишла улицама града и уз тактове даира или бубњева играла, да

25 Проф. др Павковић је у Неготинској крајини забележио глагол „вашарити се“, који означава провод и забаву. Pavković, Nikola F. 1972. Društveni značaj tradicionalnih godišnjih sajмова. Etnološki pregled, 10: 100.

26 Шабачки или малогоспојински вашар се традиционално одржава сваке године од 21. до 23. септембра.

би касније добила награду (Сл. 3). Данас се вашари најављују преко мегафона, из аутомобила који „крстаре“ улицама града, и постерима звезда новокомпоноване народне музике. (Сл. 4)

ЗАБАВА НА ВАШАРИМА У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

На вашарима је одувек било забаве за све генерације. С обзиром на чињеницу да су забава и провод друштвене категорије које су променљивог карактера и које су одраз одређеног тренутка, начин забављања на вашарима се такође мењао и пратио је постојеће трендове у друштву. То вашар чини елементом друштва који је „жив“, односно који се мења и еволуира.

Музика је одувек била примарни облик забаве на вашарима. У прошлости, они се нису могли замислити без народног кола и оркестра. Народ се хватао у кола кад год би чуо музику и то је био начин на који су посетиоци изражавали своје умеће игре, али и својеврсно опуштање од свакодневних тешких обавеза. Морамо поменути да је играње кола био и вид удварања између девојака и момака, што наглашава друштвену функцију вашара.

„И момци и девојке су били у колу. Обично момци воде коло, а ретко кад девојке. Постојао је ред у музичком програму. Прво се свирало: *Девојачко коло*, онда она што су се ситно играла – *Кукуњез, Арайско, Чукаричко, Коњичко, Моравац...*“ (Срећковић, Антић 2007, 15).

Оркестри са традиционалним инструменатима су изводили „живу“ музику и састојали су се од виолиниста, гајдаша, тамбураша, хармоникаша, углавном ромске националности.

Данас се на вашарима кола мање играју, али су шатори са „живом“ музиком и даље подједнако заступљени. Међутим, под „живом“ музиком се сада подразумевају модерни, електрични инструменти попут синтисајзера, баса, гитара, што јесте једна од великих разлика у односу на прошлост. Данас је на вашарима заступљен „гурбо фолк“ и музика са разгласа. Главна атракција је певач или певачица тј. естрадна звезда

Сл. 5 Атмосфера у шатору на вашару у Дебелачи,
25. 8. 2017. (фото: Александра Јаковљевић)

новокомпоноване народне музике²⁷ (Сл. 5), која својим понашањем, изгледом и наступом и те како мами погледе и новац посетилаца.

Ако упоредимо музику на вашарима некада и сада, можемо извући закључак да се она променила у смислу да се осавременила, али и да се начин извођења променио. Наиме, данас је музика преко дана мирнија, док се пред ноћ интензивира што је супротно ономе што је био случај раније. Оно што се свакако није променило јесте понашање посетилаца.

Вашарски објекти и реквизити који су били у служби провода и забаве такође су претрпели одређене промене. У прошлости су били заступљени рингишпили, зид (ауто) смрти, кућа страве и ужаса, стрељане, џубокси, разни флипери, рулети (Сл. 6), стони фудбал, разне лутрије, смешна или крива огледала, кегле, снагомери. Ни у прошлости ни у садашњости вашар се није могао замислити без рингишпила – великих и малих. Једно од најважнијих места окупљања на вашару, по питању забаве, био је и остао рингишпил (Сл. 7). Вожњом на рингишпилу појединци су

Сл. 6 *Вашарски рулет*, 1965. (преузето са Фејсбук странице Aleksinac večiti grad)

Сл. 7 *Срећа деце на рингишпилу*

27 Велике и цењене звезде данашње народне музике певале су или још увек певају на вашарима: Шабан Шаулић, Митар Мирић, Вера Матовић, Љуба Аличић, Ера Ојданић, Зорица Марковић и многи други, али и најпознатија међу њима – „краљица вашара“ Весна Вукелић Венди.

доказивали своју храброст,²⁸ али је то била и прилика за удварање. Приближавањем корпи, случајно или пак намерно, успостављали су се контакти између девојака и момака.

„На сваком вашару је било и „рингишпила“ (вртешки, окретаљки). Тој забави нису одолевали најмлађи посетиоци, а често и момци и девојке, који су приликом окретања седишта одбацивали што више у висину“ (Радуловачки 2009, 226).

Зид (ауто) смрти²⁹ је био атрактиван свим генерацијама. Народ је долазио да са дивљењем гледа храбре момке како возе моторе или аутомобиле по унутрашњости зидова овог наменски саграђеног објекта. (Сл. 8)

Сл. 8 Зид смрти на вашару у Непојину

У прошлости на вашару је било и забавних игара попут набацавања алки на ножеве или на флаше, гађања глинених голубова, пуцања стрелицама и дијаболама. Ове игре су временом изгубиле на популарности те су данас ретко присутне као вид забаве.

Оно што је такође карактеристично за забаву на вашарима некада, а данас се изгубило, јесте постојање тзв. путујућих забавних радњи,³⁰ попут биоскопа, циркуса, зоолошког врта. У неким крајевима Србије за биоскоп, својеврсну новину за велики број људи, први пут се чуло баш захваљујући вашару. Значи, вашар је заиста некада представљао место на коме су се људи окупљали да би се видели, размењивали добра, куповали потрештине, забављали се, али се и упознавали са разновразним светским новинама.

„Пред рат, мислим да је био овај јесењи вашар, појавио се биоскоп, платно под шатром. То је било први пут у Мрчајевцима. Да, видиш, само кажу: иду по платну живи људи! То се прича по целом крају. Чуло се да постоји биоскоп, али то у селу нико није видео... Било је мало оних који су ишли у Чачак у гимназију, па су тамо видели биоскоп...“ (Срећковић, Антић 2007, 15).

28 Доступно на: <http://reklamirajte.se/opste/vasari-i-panaduri> (преузето 24. априла 2023).

29 У народу је популаран назив „каца“.

30 На једном плакату који је најваљивао вашар у Текеришу смо наишли на овај термин.

Током времена, биоскоп се са вашара „преселио“ углавном у затворене сале и тако „нестао“ са вашара. Поред биоскопа, посетиоцима вашара, без обзира на старосну доб, изузетну пажњу су привлачили зоолошки вртови у преуређеним аутобусима са занимљивим егзотичним и никад виђеним животињама (Сл. 9). Многима је то била једина и јединствена прилика да виде уживо животиње које нису живе у нашим пределима.

Напослетку, било је на вашарима и циркуса под великим и шареним шатором који су се прегласно најављивали преко мегафона. У њима су се могле видети бркате жене, жена са вратом од два метра, кепеци, гутачи ватре и стакла, акробате, жонглери и мађионичари. Циркус је био интересантан, али у исто време и интригантан свим генерацијама. Сви су желели да виде шта се то крије унутар тих великих шатора, каква магија, каква умећа циркузаната. (Сл. 10) Данас су циркуси независни од вашара, а самим тим се и ређе виђају на њима.

Читајући доступну литературу и проучавајући фото-документацију, дошли смо до закључка да је до смене старог новим типом забаве дошло у другој половини 20. века. Данас су справе за забаву на вашарима мање више електричне тј. на струју. Постоје рингишпили на струју, луна-паркови са аутомобилима, где се возе тзв. „сударалке“ (Сл. 11), возићи, коњићи и разне ракете за малу децу, скакаонице и балон-дворци на надувавање са којих се деца спуштају безброј пута (Сл. 12), трамболине, тобогани, мале и велике „балерине“, љуљашке, мини картинг тркалишта,

Сл. 9 Зоолошки врт на вашару за Петровдан у Алексинцу,
(фото: Влада Шабића, Реч радника)

Сл. 10 Циркуска шатра на последњем вашару на
сјочној ивици у Чачку, 1957.

аутоматска „крушка“, на којој се одмерава снага и ретко постиже најбољи резултат (како се не би добила обећана награда), разне машине за игру на срећу као што су хватаљке играчака (где се играчка ретко ухвати), флипери и друго (Сл. 13). Ту су, затим, разне новота-

рије, попут стоног хокеја који се игра помоћу магнетних дискова, разних симулатора видео-игрица, мотора и аутомобила са VR наочарима за љубитеље виртуелног света.

Забава на вашарима „извлачи“ доста новца из новчаника посетиоцима и зато са правом можемо рећи да је права „мамипара“. Старији и средњовечни воле да се опусте и потроше новац на музику, храну и пиће, а деца су незасита у испробавању разних справа и реквизита за забаву.

Сл. 11 Врџешка на вашару у Шайцу, 2010.
(фото: Александра Јовановић)

Сл. 12 Дворац на надувавање на вашару у Шайцу, 2012.
(фото: Александра Јовановић)

Сл. 13 Хваљалка играчака на вашару у Шайцу, 2012.
(фото: Александра Јовановић)

ЗАКЉУЧАК

Економским јачањем друштва вашар је изгубио своје првобитне функције и до изражаја је дошао његов забавни карактер. Вашар је некада био друштвени догађај на којем се народ окупљао и дружио. Фамилије су се окупљале са свих страна. Долазило се ради продаје и куповине, тј. због размене добара. Понекад су се момци и девојке, стасали за брак, удварали једни другима на вашару вртећи се на рингишпили, јер је он постојао на сваком вашару као део понуде за забаву.

Забава на вашарима је данас дању мирнија, јер је прилагођена породицама и старијим посетиоцима, док ноћу добија свој пуни сјај и интензитет, како по питању музике тако и понашања посетилаца. Све бљешти од светала, музика је на максимуму. (Сл. 14) Млади чешће посећују вашар у вечерњим сатима и код њих је најизраженија забавна функција, за разлику од старијих посетилаца, који на вашаре углавном долазе због његове првобитне функције – куповине и продаје.

Вашари и даље постоје по Србији. Некада је све било сведеније, с мање људи, а данас је на вашару живописније, масовније и разноврсније. Захваљујући бржем кретању људи, вашари више нису локалног карактера него су на њима присутни посетиоци из свих крајева земље и иностранства. Они представљају и туристички потенцијал места у којима се одржавају. Самим тим што је вашар већи, и забава је разноврснија, што доприноси већој заради. Традиционална окупљања која постоје више од два века попримила су неки другачији изглед и другу намену, а самим тим и забава на њима. Оно што се није променило све ово време су рингишпили, разне справе за забаву и музика у шатору. (Сл. 15)

Сл. 14. Вашар у Шайцу, ноћу 2012,
фојто: Александра Јовановић

Сл. 15. Малојосијински вашар у Шайцу (преузето са
<http://jpkpstarigrad.rs/pijasna-sluzba/malogospojinski-vasar>
21. јуна 2023.)

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Караџић Стефановић, Вук. 2007. *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Петковић, Милица. 2000. *Панађур у Пироџу*. Пиротски зборник, 25-26: 209 – 217.
- Петровић, Славољуб. 2022. *Хоћемо ли у Шабац на вашар? У Традиција вашара у Србији*, ур. Гордана Пајић, Београд: Музејско друштво Србије.
- Плакат: На дан ---198- године одржаће се велики сточни и народни вашар у Текеришу (р. 1 лист). (198 С.Е.). Месна заједница – Текериш <http://reklamirajte.se/opste/vasari-i-panaduri> (преузето 24. априла 2023.)
- Радуловачки, Љиљана. 2009. *Вашари у Шугу*. Рад музеја Војводине, 51: 223 – 228.
- Рашевић, Александра. 2004. *Шабачки вашар*. Годишњак Народног музеја у Шапцу, 5: 121 - 138.
- Срећковић, Саша и Сузана Антић. 2007. *Вашари у Србији*. Београд: Мала библиотека Србија 21 – Нови почетак.
- Antić, Miroslav Mika. 1985. *Garavi sokak: veselo cigansko vašarište sa nekoliko suza i kapi kiše*. Novi Sad: Zadužbina autora.
- Pavković, Nikola F. 1972. *Društveni značaj tradicionalnih godišnjih sajмова*. Etnološki pregled, 10: 97 -103.
<http://jkpstarigrad.rs/pijascna-sluzba/malogospojinski-vasar> <http://reklamirajte.se/opste/vasari-i-panaduri>

ВАШАР КАО КУЛТУРНИ ФЕНОМЕН

Сажетак: Вашар је специфичан облик масовног окупљања људи, који је имао првенствено економску функцију, али због комплексности свог културног садржаја и изражене друштвене комуникације представља један од означавајућих културних феномена. Вашар је тековина колективне светковине која се циклично понавља, повезана са хришћанским празницима. Конструкт „вашара” се састоји од комплекса незаобилазних елемената који га одређују: положај у насељу, простор и време које заузима, економски и културни чиниоци који су одређени етничким, националним и историјским контекстом. Циљ рада је да дефинише основне карактеристике вашара као културног феномена, у складу са околностима савременог доба које великом брзином мењају наш свет.

Кључне речи: вашар, сајам, панађур, светковина, традиција, савременост, културни феномен, друштвене функције, комуникација

УВОД

Вашар³¹ је имао првенствено економску функцију, али због комплексности свог културног садржаја и изражене друштвене комуникације, представља један од означавајућих културних феномена. Вашар је специфичан облик масовног окупљања људи који се циклично понавља, јер је тековина колективног народног празника, светковине са елементима јавних ритуала, чије се време одржавања везује за дане посвећене одређеним годишњим сакралним празницима. Конструкт вашара се састоји од комплекса незаобилазних елемената који га одређују: положај у насељу, простор и време које заузима, економске и културне чиниоце који су одређени етничким, националним и историјским контекстом. Циљ рада је да дефинише основне карактеристике вашара као културног феномена, у складу са околностима савременог доба које великом брзином мењају наш свет.

Свакодневна пролазност ствари и појава, „преобиље“ предмета масовне производње и дистрибуција културних утицаја изазвана глобализацијом, своју наглашену проходност остварују уз помоћ експанзије електронских медија и транспортних технологија.

Основа за настанак вашара као облика јавних колективних окупљања људи повезаних са црквеним светковинама места у коме живе, може се наћи у време развијања тржишне привреде, настале из потребе да се вишак производа размени за друге потребне а доступне предмете и за новац.

31 У тексту ће за појам вашар бити коришћени и називи панађур, светковина, годишњи сајам.

Важан чинилац друштвене организације представља место њеног окупљања, које обезбеђује простор за социјалне активности. У случају вашара, то су вашаришта са карактеристичним просторним устројством као и положајем у насељу. Због окупљања великог броја људи, вашари су подразумевали планирање, али и везивање за простор и време (прослављање одређеног годишњег верског празника). Устаљеност распореда вашара у црквеном календару, њихова просторна везаност за религијске храмове, манастире и цркве омогућила је њихову популарност и доступност без посебног оглашавања, у време слабо развијене комуникације.

НА ПОЧЕТКУ

Говорећи о пореклу годишњих сајмова, Никола Павковић је рекао да су у средњеевропској српској држави, поред тргова у градовима на које су долазили и страни трговци, постојали у неким местима и повремени панађури. Право на држање панађура издавао је владар у корист цркве или властеле. Манстири су имали право првенства продаје својих пољопривредних производа, док је панађуром руководио игуман. „У обновљеној Србији XIX века панађури су први пут законски установљени 13. јула 1839. године“³² (1972, 97-98).

Следећи наратив, поткрепљен историјским чињеницама, односи се на виђење овог феномена у Србији који је навела Наташа Мишковић:

„Од 1830. године у главним градовима округа и регионалним трговачким центрима одржавни су вишедневни годишњи вашари (панађури), на којима су сељаци продавали своје производе и снабдевали се неопходном робом. (...) Они су обележили прелаз са аутархичне на тржишну привреду. (...) За сељаке су годишњи вашари били велики догађаји, а представљали су и брачно тржиште. Целе фамилије су полазиле на дуг пут до места где се вашар одржавао. Отац породице је у пратњи браће и синова ишао на сточну пијацу и у размени за сопствене производе куповао семе, младу стоку и друге потребне производе. Жене су пратиле у колу своје кћерке доспеле за удају” (2010, 136-137).

ИМПРЕСИЈЕ

Насупрот принципу „научне објективности”, која је била незаобилазни императив методологије друштвених наука током друге половине 20. века, а који је неуспешно искључивао лични став у истраживању и био само деклара-

32 Никола Павковић је навео податак из књиге Н. Вучо, Привредна историја Србије до првог светског рата, Београд 1955, 217.

тивно прикривен, антропологија данас афирмише субјективност. То се не односи само на актере историје, догађаја или процеса, већ легитимно укључује ставове, искуства, сећања и осећања истраживача – антрополога у област његовог избора, у промишљање теме, избор метода и закључивање.

Како каже Рох Сулима, антрополог више није истраживач који одлази на терен с етнографским упутником, већ покушава да протумачи оно што сви виде, док, шетајући, свет „анализира кораком“ (2005, 6). Он сведочи самом својом присутношћу јер себе користи као средство сазнавања света (2005, 12).

Са друге стране, када је у питању антрополошки поглед на прошлост, Саша Недељковић је истакао да је историја постала реверзибилан и вишедимензионалан процес у коме се прошлост увек поново може оживети и променити, у складу са субјективним доживљајем. Садашњост није пасивно прерађивање резултата прошлости, него активно и свесно стање одлучивања шта ћемо од прошлости прихватити а шта не (2007, 14). Мирослава Лукић-Крстановић истиче да етнолог као „етнолог“ већ на самом почетку уласка у истраживање има посла са низом импресија, градећи сопствене изборе, уносећи конструкције модела које би требало да препозна и одгонетне. Она наводи, такође, да се на примеру масовних окупљања као културних и друштвених феномена могу пратити исечци животне историје појединаца и колектива, односно друштва (Лукић-Крстановић 1997, 117). Прикази вашара на које ћу се ослањати приликом тумачења његових формалних карактеристика, функција и значења, део су личних импресија које су постављене као низ наратива.

Наташа Мишковић је пренела како Јеремија Павловић описује удварање на годишњим вашарима у Аранђеловцу и Тополи пре Првог светског рата:

„На вашаре иду свагда из куће по неколико лица, и то мајка са снахом и ћерком заједно, а момак са својим вршњацима из рода. (...) Највише новца на вашар понесу момци. Они га спремају по месец дана раније, а потребан им је за пиће (обично пију пиво), ручак (у шатри или кафани), за плаћање кола (који га воде) и за куповину колача девојкама. (...) Момци иду обучени, а снаха и ћерка (девојке) вежу нове хаљине у махраме, па натоваре мајку да носи. Кад буду близу вашара, облаче се, дотерују косу, румене се и беле се, а оно старо одело скину и повежу у махраме, те опет натоваре мајку, која завежљаје остави у месту вашара код какве рођаке или у кафани. (...) За време игре (уколу) понеки момак одведе групу девојака, те их части лимунадом или бостаном, а увече се већ зна, да ће свака девојка од свог драгана добити по колач. Уколико је колач већи, утолико је то знак веће љубави“³³ (2010, 136-137).

33 Наташа Мишковић је навела опис из књиге Јеремија Павловић „Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији, књига 12, у: Српски Етнографски Зборник 22, Београд 1921, 42-43.

Следећи наративи су део личних импресија који су везани за период од друге половине шездесетих до краја 20. века.

Присећање на мој доживљај вашара у детињству води ме до магловитих сећања на осећања збуњености сликом необичних мушкараца који неустрашиво јуре на мотору у спирали вертикално постављеног тунела – округлог „зида смрти“, као и осећања узбуђености, страха и узнемирености док управљам малим воланом електричног аутомобила који се сваки час судара на ограниченем пологону аутодрома, са навалентним младићима – али са идејом да ћу у следећој возњи „победити“ јер ћу бити успешнија у избегавању судара (поново и поново). Присећање је призвало и осећања усхићености и панике док се чврсто држим за ланце којима је седиште на коме летим укруг причвршћено за врх рингишпила.

У сећању на вашаре мог детињства су и слатки укуси лепљиве беле алве, делом умотане у папир, облака беле шећерне вате која се лепи за прсте и топи у устима, плочица од карамелизованог шећера са сусамом, свилених бомбона пуњених течним филом са аромом чоколаде и сирупа од малине са сода водом. Док сећања навиру, крећем се кроз вртлоге светала различитих боја која се расипају на све стране и кроз буку од звукова који се мешају, простирући се од кафанских „шатри“, преко коцкарских аутомата.... до људске граје.

Сасвим другачији доживљај вашара имала сам као студент прве године етнологије Филозофског факултета у Београду, 1979. године, када сам се прикључила етнолошкој истраживачкој секцији ОРА (Омладинске радне акције) Југославије и провела део лета надомак Сирогојна на Златибору, у селу Равни. Изузетак од свакодневних истраживачких задатака који су се одвијали по селима и засеоцима у околини, био је одлазак на пећинско извориште Змајевац, при коме се редовно одржавао летњи вашар. Овај подухват је подразумевао пешачење сатима, пречицама преко планине. Наилазили смо на куће раштркане уз колски пут, које су биле празне, јер су њихови становници кренули где и ми. Вашариште је било испуњено кафанским шатрама, бројним „плех“ музичарима и мноштвом људи. И ми смо се умили бистром и хладном водом на Змајевцу, која наводно лечи slabовидост и има моћ да врати вид. Затим смо се крепили јагњећим печењем, пивом и ракијом „шећерушом“, познатом по својим непријатним својствима да лако „удара“ и, поред главобоље, изазива нејасна сећања на протекло време. Сутрадан смо се вратили

Сл. 1 Етнологи на вашару на Змајевцу
(љрви с лева Драјомир Анђонић), Златибор 1979,
фојто: Весна Анђеловска

назад у истраживачку станицу у село Равни, уморни од усхићења услед несвакидашњих искустава, окупљени заједно у прилици разузданог смеха, радости и младалачког пијанства, окружени бројним људима који су са нама делили страсти уживања и задовољства – у прилици да се сретну са другима на тако необичном месту, далеко од свог насеља и свакодневице.

Доживљај вашара на које сам касније наилазила призива слике непрегледних тезги затрпаних предметима „широке потрошње“ и свих врста артикала, док, пробијаћи се кроз дим са покретних роштиљарница, обилазим у широком луку бучне луна-паркове, трагајући за тезгом бомбонџија и лицедера, са које ћу понети пакетиће свилених бомбона и лицидерска срца, упаковане у целофан, као мали симболични дар укућанима и пријатељима.

Оно што сам о вашарима могла да закључим из својих искустава, говори о нарочитим и необичним осећањима, о неуобичајеним сликама непрегледних тезги и бајковитих луна паркова, о великом броју насмејаних и радозналих људи који се крећу по одређеном простору, испуњеном обиљем хране, пића и најразличитих ствари.

Сл. 2 Млади истраживачи учесници ОРА Југославије на вашару на Змајевицу, Златибор 1979. (фото: Весна Ангеловска)

Сл. 3 Музиканти на вашару на Змајевицу, Златибор, 1979. (фото: Весна Ангеловска)

ДРУШТВЕНЕ ФУНКЦИЈЕ

Посебност колективне светковине као што је вашар била је у чињеници да су учесници (они који продају и они који купују) проводили заједничко време у обављању свакодневних егзистенцијалних потреба, као што су одржавање хигијене, исхрана, а и спавање – у ситуацијама када су били удаљени од својих домова и из потребе да што више искористе време за опуштање, забаву и пријатељске, сродничке и пословне контакте (или што веће стицање у трговачком промету). На вашар се ишло у групи, носила се преобука, као и храна, јер се остајало више дана. Организација вашара је подразумевала обезбеђивање адекватног и безбедног простора за његово одржавање, али и одређену инфраструктуру, као и ограничења и услове уређене прописима и законима.

Конструкцију вашара, његов значај и популарност одређује број учесника и припадника одређеног друштва, географски положај и простор који заузима, елементи регионалног и националног идентитета, време одржавања и повезаност са сакралним празницима као и доступна средства комуникације, али и облици понашања као и посебна осећања њених учесника. Вашар као културни феномен, поред економских одређују његове друштвене функције.

За окупљања као посебно назначене догађаје Лукић-Кратновић каже да представљају координате помоћу којих су издвајани дани, годишња доба, отворени простори дислоцирани од свакодневне рутинизације. Сврставајући привредне скупове снабдевачко потрошачког карактера међу светковине, прославе и свечаности, она истиче да су ови јавни друштвени обреди и ритуали „позорнице под отвореним небом“ (1997, 117). На вашарима је понашање учесника, амбијент, понуђена роба, програм забаве, све изложено погледима других јер све је у „излогу“ и на релацији појединац – друштво, приватно постаје јавно.

У светковинама (у које можемо убројати вашаре) се јасно издваја трошење као друштвена функција, која је у нераскидивој вези са производњом (Лукић Крстановић 2010, 53). Али поред употребне и материјалне вредности, роба намењена за дистрибуцију репрезентује естетитику, укус и стил, указујући на њену вишезначност, као и на значај производње и потрошње за одређено друштво.

Комуникација на вашарима, као на колективним празницима који по својој особености имају улогу несвакидашњег и издвојеног времена, међу члановима једног друштва, које је свакодневно окупирано напорним радом, бригом о егзистенцији и породичним односима, доприносила је изградњи колективног идентитета и обликовања друштвеног понашања, учвршћујући припадност заједници.

Једна од функција овог облика организованог окупљања било је отпуштање тензија заједнице у вишемесечним припремама и радосном ишчекивању. Поред тога, за трговце, занатлије и забављаче, сатисфакција уложеног времена и труда је у могућности илегалне или неопорезоване трговине производа и услуга.

У „златно доба“ вашара, током друге половине 19. и прве половине 20. века, већи део друштвеног живота у Србији био је организован кроз прославе колективних годишњих празника. Поред релаксирајуће улоге повремених

опуштања од свакодневице испуњене рутином и радом, они су имали веома важну васпитну и мотивишућу улогу у наглом развоју друштва. Несвакидашњи свет забаве који се на вашарима одвијао, за децу и младе људе је нудио могућност упознавања и дружења са младима исте генерације и из других места. Учешће у забавама је подстицало другарство и блискост, док је, истовремено, учешће у наигравањима у вештинама омогућавало истицање и стицање угледа. Репрезентативност и атрактивност одеће учесника у односу на свакодневну и радну била је намењена да истиче оне који се излажу погледима других. Мотивишућа и васпитна, а у исто време интегришућа функција вашара огледала се и у пракси да свечаност потекне у расположењу узајамног уважавања и благонаклоног поздрављања учесника како би се истакла обострана наклоност и поштовање. Захватајући истовремено неколико генерација, често читавих породица, окупљених око заједничких циљева на истом месту у јединственом окружењу, у посебно издвојеном времену, вашари су као места заједништва и благостања одражавали идеју о неговању свеопштих врлина и друштвено пожељног понашања. Са друге стране, већа слобода од уобичајене, распуштеност и „сексуално сигнализирање“ доводили су до драгоценог отпуштања тензија свакодневног времена устројеног нормама и табуима, правилима уздржавања и породичне, као и друштвене чврсте хијерархије. Оно што је вашаре свакако издвајало као сублимацију обиља и уживања у широком дијапазону емоција, била је њихова улога у социолошко-психолошком развоју личности и друштва, али и у неговању наде у жељену личну и колективну перспективу благостања.

Веома важна је била васпитна и мотивишућа улога за нове нараштаје који су у несвакидашњој упућености на чланове заједнице, стицали искуства у друштвеним вештинама и, дружећи се, градили добре међуљудске односе, осећање блискости и поверење у заједништво. Експлицитни резултат било је јачање веза у друштвеној структури, које се односило на све чланове друштва свих генерација, али и јачање опште тежње за економским развојем и стицањем.

Говорећи о одређеним моделима понашања „економског“ човека који егзистира у капиталистичкој економској организацији, Милош Матић наводи да га у основи обликују четири кључна интереса: акумулација, стварање, доколица и луксуз (2009, 28-29). Ова четири кључна интереса „економског“ човека капиталистичке ере могу се применити и као суштински интереси који се учешћем на вашарима остварују, код продаваца кроз стваралачку економску активност а код конзумента у провођењу слободног времена са тежњом за луксузом и уживањем у доколици.

ПОЛНЕ УЛОГЕ

Структура друштвених, породичних и полних улога учесника вашара мењала се уз промене које су захватале културу и друштво. Њихова социјална структура у Србији током друге половине 19. и прве половине 20. века проистекла је из патријархалног уређења, а затим се мењала са променама власничких односа и државних уређења, под утицајем социјализма (после Другог светског рата) и транзиције ка либералном капитализму. Анализа пракси везаних за положај жена указује на полну диференцијацију која се мењала у складу са променама читавог друштва.

Праксе на вашарима патријархалне Србије да се младе девојке представљају (нуде) својом лепотом и богатством (са миразом у виду златних дуката окачених око врата), поред мајки које су присутне као пратиље, гардероберке и као чувари морала (да разузданост младости у екстатичним емоцијама не оде предалеко), одавно су напуштене. Мит о таквој улози остао је из времена када је комуникација међу младима била отежана ограниченим приликама за упознавање а вашари су пружали широку комуникацију која је обухватала већи простор од саме локалне заједнице.

Полне улоге су временом престале да буду одређене патријархалним правилима. Јачање индивидуализма, који се развијао упоредо са образовањем и јачањем привредног развоја, индустријализације и урбанизације, као и промене на пољу сексуалних слобода, утицали су и на трансформацију елемената друштвене структуре колективних светковина. Експанзија трговине и општег економског развоја, узрочно-последична веза конзумеризма, разноликост и преобиље и пролазност предмета савременог доба, довели су до престанка важности вашара као трговишта робне размене. Упоредо са престанком функционалности такве улоге у промењеним социјалним и економским околностима, поред губљења јединствености практичне купопродајне сврхе, вашари су изгубили своју комуникацијску улогу неговања одређене, на патријархалним основама изграђене полне интеракције. Са друге стране, оно што већину вашара данас чини привлачним за један део посетилаца је заводљиво, еротично и опсцено понашање певачица и играчица у сенци кафанских шатора. Овај део вашарског програма, намењен задовољству мушких посетилаца вашара и „лакој” заради актерки, говори о мушком сексизму и усвојеним предрасудама о женској сензуалности као роби, у којој обе стране налазе задовољење разузданих страсти, уз подстицање и одобравање присутних.

ТРАДИЦИЈА – САВРЕМЕНОСТ

Из основне карактеристике вашара, коју чини везивање за одређени простор у цикличном понављању, проистичу карактеристичне одлике одређене регије, односно локалне заједнице, како у понуди занатских и пољо-привредних добара тако у и скупу идентитетских одлика друштвених чинилаца и образаца, од одевања преко облика понашања и пратећих фолклорних и музичких манифестација. Све то делимично омогућава очување идентитета кроз преношење традицијом утврђених културних образаца. На вашарима су доступна и добра произведена изван локалне заједнице, захваљујући мобилности трговаца вашарлија који су своју делатност организовали путујући са вашара на вашар, распоређених по црквеном календару, везаних за сакралне светковине одређеног места.

У вашарима су отиснути друштвени фактори и економске околности, који су током времена учествовали у њиховом обликовању. Они експлицитно говоре о неким производним знањима, вештинама и односима који су се преносили кроз генерације, поједини изгубили, док су други још увек присутни као елементи традиције дугог трајања. Са друге стране, готово од самих почетака ове посебне друштвено-економске праксе у Србији, када је трговина на вашарима превазилазила производе локалног манастира, становништва и оближњих места, нова и другачија роба је посредством

трговаца стизала и из регионалних и европских дистрибутивних центара, захваћених наглим развојем индустрије. Угледајући се на увезену робу, занатлије и привредници у Србији развијали су своје креативне потенцијале стварањем квалитетне и разноврсне робе, и успешном трговином јачали своју економску моћ и куповну моћ становништва.

У етнолошким истраживањима јавних окупљања људи као што су светковине и други „традиционални скупови“, Мирослава Лукић-Крстановић је уочила да их њихова распрострањеност, укорененост у наслеђу, популарност и атрактивност фокусирају као важно културно и идентитетско обележје (1997, 114). Светковине, као и друга јавна окупљања људи су на релацији традиција и савременост подложни разврставању у односу на њихову постојаност, поновљивост или несталност и могу бити онолико постојани колико и подложни ишчезавању и оживљавању (Исто, 119).

За изузетно слојевиту појаву традиције, која као друштвени конструкт идеја и система вредности обликованих у прошлости обично асоцира на трајање и континуитет, Сенка Ковач каже да није фиксирана већ флуидна и еволуирајућа (2014, 19). Ове особине укључују њихову променљивост у измењеним социоекономским условима и процесима акултурације.

Континуитет традиције прекинут је и индустријским дизајном и масовном производњом, која чини круну робне производње и потрошње 20. века. Захваљујући индустријски произведеним предметима живимо у потрошачком друштву, у којем се свакодневно прихватају нови трендови, а други бројни трендови застаревају и нестају у „преобиљу“ (Оже 2003, 116–117). Говорећи о обиљу савременог доба Рох Сулима каже да наизменичне плиме и осеке ствари кидају нити традиције (2005, 9).

Поред неумитних промена људског друштва током индустријализације, до корених промена у области друштвеног живота дошло је и због феномена глобализације изазваног експанзијом средстава комуникације, што је убрзало промену начина живота свих друштвених слојева у читавом свету. Свет је постао комуникацијски уједињен. Све више се превазилазе просторне баријере у сваком погледу, чиме је омогућено да се усвајају мање или више модификовани екстер-културни елементи који се читавају у свакодневици различитих култура.

Иако се стиче утисак да се све то дешава управо сада, процес преноса информација и ширења (културних) утицаја на читавој планети отпочео је метанастазичким кретањима, а затим умрежавањем трговачким и освајачким путевима, у сâм освит цивилизације, једино што интезитет ширења таквих утицаја постаје све већи и већи и све се више убрзава пред нашим очима, као никада до сада, док су последице њиховог ширења несагледиве.

Савремено доба карактерише и изобиље предмета и „униформисаност“ планете, до чега је довела масовна производња/потрошња, као и „преобиље слика“ медијског и информатичког повезивања. Ову експанзију визуелних информација Марк Оже назива „спектакуларном визуализацијом“ света, која је својствена нашој савремености (2005, 101). Умрежени и масовни медији доводе до великих промена у домену људске рецептивности умањујући, као никада до сада, значај националних, етничких и религијских уверења у креирању, као и у индивидуалном избору материјалног и духовног света.

О нестабилности термина традиција и савременост, када су вашари у питању (као и код других културних система) говори и процес иновативности који је карактеристичан за људско друштво. Релација традиција и савременост је у непрекидној редефиницији због трансформација онога што називамо традиционално, услед утицаја савременог, као и чињенице да оно што је савремено често мења свој садржај. Како наводи Иван Ковачевић, то што се у „традицијском“ моделу сајмова појављивала ракија и вино а у „иновацијском“ су то пиво, вињак и друга (некада) новија пића, као и то што су се уз „традицијске“ вртешке појављивали и (некада) „иновацијски“ електрични аутомобили – није нарушавало општу структуру годишњег сајма, јер је у оба случаја основна карактеристика била прекомерно трошење (1972, 129-130). Са друге стране, јачање опште привредне моћи становништва и ширење трговачке мреже умањили су значај економске функције вашара на рачун друштвене и забавне (Pavković 1972, 101). У структури вашара, на непрекинутој стази њиховог цикличног одржавања, велика промена настаје кроз престанак неких социјалних функционалности, као што су истицање породичног економског благостања и престижа, као и комуникацијска улога социјалних веза са сродницима.

Наглашена пролазност ствари, које нестају или настају попут „епидемије“, даје динамичност савременом културном дискурсу, јер, из перспективе индивидуалног искуства, сведоци смо како је нешто управо прошло или пролази, док садашњост управо надолazi: „Током живота једног покољења, предметни свет у одређеним доменима (аутомобил, намештај, телевизори, телефони) промени се најмање двапут“ (Sulima 2005, 9). Убрзање и хомогенизација индустријске и масовне производње, која својом експанзијом превазилази све територијалне границе, говори да се последњих деценија предметни свет далеко брже мења него што је то био случај који је из свог искуства (с краја 20. века) навео Рох Сулима. Ипак, динамика целокупног друштвеног живота, као и пролазност и разноликост великог броја детаља свакодневнице савременог доба, нису до краја оспорили елементе традиције који, модификовани или у детаљу, путују кроз време.

Појединачни предмети који су део „традицијом“ установљених културних система или су поједини елементи њихове израде и декорације, иако нису фиксирани у свом првобитном облику, својом формом представљају део културног наслеђа, уклапајући се у слику одређеног културног идентитета. Тако традиција и у детаљу крчи свој пут, издвојена из контекста одређеног прошлог времена, али као одраз новог доба, у којем је формирана њена варијација, опстаје у свом обновљеном издању захваљујући колективној свести о очувању традицијом (и трајањем) уобличених сегмената прошлости, али и људском потребом за сигурношћу у препознавању културног окружења.

ОТВОРЕНОСТ И ДОСТУПНОСТ

Квалитет вашара као форме друштвеног живота представља његова отвореност, са једне стране – на утицаје нових трендова у понуди роба и услуга у трговини и индустрији забаве, а са друге стране – отвореност на право

учешћа свих заинтересованих. Датум одржавања вашара био је од изузетне важности у календару породице и локалне заједнице, али и оних који су планирали свој долазак из других места и из иностранства да би у добром расположењу у том уприличеном времену и на једном месту, могли да се сретну са својим пријатељима и сродницима.

Једна од основних разлика између „традиционалног“ и „савременог“ вашара је савремена могућност да светковини може да се прикључи свако, без колективне инерције која је некада држала на окупу чланове одређене локалне заједнице, и без претходно проживљеног искуства, намере и мотивације, као и могућност да путем „друштвених мрежа“ своје искуство подели са „целим светом“. Та отвореност и доступност у извесном делу утиче на губљење аутентичности вашара. Оно што потврђује њихову, као и аутентичност сличних догађаја који се у савременом времену организују по узору на њих, ипак је одређена географским, економским, али и етничким условљеностима. Понуђени предмети на тезгама вашаришта, али и стимулишући елементи: регионална храна, популарна музика, понуђени облици забаве, представљају понаособ и у структури одраз одређене културе и система вредности. У ширем контексту, и представе о вашарима које се рефлектују кроз дистрибуцију медија, без обзира на то да ли се емитију преко професионалних јавних или појединачних визуелних еманација личних искустава на „друштвеним мрежама“, нуде доступан и читљив садржај друштвеног искуства.

Тако је један облик друштвене и економске размене, због своје практичне улоге, сведене на кратко време одржавања и велике акумулације робе и људи на једном месту, у времену јасно дефинисаном религиозним празником одређеног подручја, био (некада а и сада је) лако доступан широким друштвеним слојевима. Универзалност и лакоћа приступа, брзина економских дистрибуција и трансакција, наглашена потрошња са циљем стицања, дружења и уживања у опуштености и разузданости празника, чини овај облик колективне јавне светковине популарним.

НОЋНИ БАЗАРИ

Успешност вашарске кондензације простора, трговине и забаве у економском маркетингу може се сагледати у експанзији тржних центара, која се у Србији одиграва од почетка 21. века. Савремени друштвено-економски феномени, за које се може рећи да се ослањају на традицију вашара као колективних јавних празника, данас су популарни „пијачарски“ ноћни базари.

Овај варијетет вашара се може пронаћи у урбаним срединама као „пијачарске“ ноћи, од којих је у Новом Саду најатрактивнији *Ноћни базар* на Риблијој пијаци (одржава се са прекидима од 2017. године) а у Београду је један од популарнијих *Београдски ноћни маркеј* на пијаци Ђерам. Они се одигравају периодично, једном месечно, уобичајено суботом (у слободно време већине становништва), без чврсто утврђеног датума (јер се усклађују са временским приликама), на пијацама као сталним трговиштима, или на градским трговима. Ноћни базари окупљају велики број тезгарошких трговаца са најразличитијом робом, која укључује и *handmade* предмете „примењене уметности“,

производе „здраве“ хране, као и посебно уприличене програме забаве, који се планирају од прилике до прилике. Организацијом, планирањем и обезбеђењем руководе институције и друштвене иницијативе, као организације и удружења за подршку, иза којих несумњиво стоје људи блиски владајућем систему (или су њен део).

Овакви пројекти, с једне стране, пружају подршку такозваним малим предузетницима и породичним газдинствима, музичарима и уметницима, а са друге стране, остварују један од видова сузбијања „сиве економије“ промовишући легалну трговину, у којој „неко“ убира новац од изнајмљивања тезги које су већ једном издате у дневном редовном раду званичних тржница.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Концептуални оквир вашара, који отвара простор за различите садржаје, састоји се од масовности људи и кондензације времена и места одржавања. Основни елементи структуре вашара чине идентитет и повезаност заједнице, нарочити облици понашања и нарочита осећања учесника.

Усклађеност група људи и појединаца који учествују у вишедневном заједничком празновању одређују и правила успостављена социјалним, религијским, моралним, правним и естетским нормама. Основну разлику у одређивању структуре учесника чине њихови интереси стицања и трошења. Ти исти интереси представљају суштинску осовину њихових заједничких мотива за задовољавањем осећања благостања и добити. То их окупља и повезује у времену и простору у јединствени поредак, односно одређени културни образац који садржи шири скуп елемената од оних који се препознају као економска категорија у којој су једни купци а други продавци. Структурно повезани елементи овог друштвено-економског система, окупљени у један миље чулних слика, конзумеризма, „позитивних“ осећања и идеализације кумулативног задовољства стицања и трошења, јединственост концентрације времена, простора и учесника, сврставају га у културне феномене, а конгломерат елемената специфичне материјалне и духовне културе (и поред акултурација) чини га аутентичним.

Вашари представљају и острва функција, симбола и значења, острва окружена протицањем реалног времена, испуњеног динамичним променама које попут таласа заплускују њихове саставне елементе. У окриљу светковине укорене у наслеђу, оне носе основне контуре дугог трајања.

Поред улоге продајне изложбе, осим трговинске размене, вашар је укључивао и размену локалних и породичних новости, одржавање сродничких и друштвених веза, различита друштвена и забавна догађања. Један од примарних садржаја вашара, који га и данас чини јединственим, састоји се од несвакидашњих економских и друштвених пракси: игре и надигравања, уживања у фолклорним манифестацијама и у популарној музици, претеривања у конзумеризму. Интензивност комуникација, ефекти који стимулишу чула, атрактивност актера у њиховом најбољем издању, могућно-

сти слободног изражавања екстатичких и еуфоричних емоција, симболи сексуалности, лепоте и обиља, стварају привид благостања изазивајући емоције среће и радости које су појачане осећањем физичке и емотивне блискости.

Економске и друштвене праксе вашара нису све саме по себи посебне, већ њиховој јединствености доприноси издвојеност у топографском и временском простору, која њеним актерима омогућава задовољство у концентрисаном стицању и трошењу, уживање у преобиљу и истицању, у разоноди, разузданости и добром расположењу. Конзумеризам учесника задовољава повећана понуда и наглашена потрошња производа свакодневне употребе, али и „лепих“ предмета, украса и сувенира, куповина за даривање, конзумација гастрономских ђаконија, као и претераност у обиљу сваке врсте.

Поред тога што имају свој континуитет готово од самих почетака цивилизације – у облику религиозног празника, колективне светковине које се одржавају у готово читавом свету као периодични фестивали робне понуде и забаве – имају своје аутохтоне карактеристике. Због својих регионалних специфичности и вашари у Србији презентују део аутохтоног културног наслеђа и налазе своје значајно место у регионалној економији, туризму и индустрији забаве. Појединачни вашари везани за одређено место укључени су у адвертајзинг националне и локалне заједнице, као манифестације у промовисању одређених туристичко-угоститељских области, са циљем подстицања њиховог економског развоја.

Вашари су места сусретања од велике важности и за оно што је лично и приватно за њихове актере. Иако су били намењени свим генерацијама, некада су били веома важни за иницијације младих људи, као и за презентовање лепоте, богатства и социјалних вештина удавача и момака за женидбу. Изглед одеће и модних детаља учесника, као и избор робе, услуга и забаве за које се у мноштву понуђеног одлучују, репрезентује њихове вредности и одређује им место у друштву (или место ком теже), чинећи део њиховог експлицитног личног и колективног идентитета. Тако приватно постаје јавно, изложено погледима и отворено за могућности размене информација и емоција, у живој комуникацији са великим бројем учесника у трговини, забави, а данас – путем активности на „друштвеним мрежама“. Један од разлога трансформације вашара у савременим условима представља велика динамика целокупног друштвеног живота усмерена на индивидуални избор појединаца који се нуди у великом броју колективних јавних догађаја. Вашари престају да буду место групних и породичних окупљања, унапред утврђених у годишњем распореду учесника. У промењеним социјалним и економским околностима вашари су одавно изгубили своју породичну комуникацијску улогу неговања одређене полне интеракције, значајно место у обредима иницијације младих људи, као и друге социјално-психолошке функције.

Као једна од најзначајнијих карактеристика вашара издваја се претерано трошење. За трговце, занатлије и забављаче, сатисфакција уложеног времена и труда је у наглашеној могућности успешне и веома брзе зараде. Али, управо трговци и забављачи који економску активност усмеравају на бројне вашаре, сајмове и „забаве на отвореном“, својом покретљивошћу чине да су ова колективна окупљања у основи сличног визуелног и чулног амбијента. Иако су вашари представљали несвакидашњи културни феномен, њихова учесталост, доступност и географска раширеност

суштински их међусобно изједначава. Разликују се по специфичним елементима културе који се за њих везују, као и јединственом окружењу (посебном месту одржавања). Подстицање уживања у забави и исказивању еуфоричних и екстатичних емоција, позитивна очекивања актера и наглашена отвореност, доприносе да ове светковине и даље имају перспективу дугог трајања.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ковачевић, Иван. 1978. *Традиција и иновација јошвињих сајмова*, Новопазарски зборник, 2: 127-132.
<https://digitalna.biblioteka-np.org.rs/3d-flip-book/npz-2/> (преузето 16. јула 2023)
- Лукић Крстановић, Мирослава. 1997. *Феномен масовних окупирања у теоријском дискурсу*. Гласник Етнографског института САНУ, XLVI: 111-121. <https://www.rastko.rs/antropologija/glasnici-ei/46/mlukic.pdf> (преузето 16. јула 2023)
- Лукић Крстановић, Мирослава. 2007. *Антрополошки концепти сјекакла у мрежи риниуала, свейковина и доаћаја*. Гласник Етнографског института САНУ, LIV: 141-155.
<http://anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/11901900e50d4b5aa38607887dce51ca.pdf> (преузето 10. јула 2023)
- Лукић Крстановић, Мирослава. 2010. *Сјекакли XX века музика и моћ*. Посебна издања 72. Београд: Етнографски институт САНУ.
https://etno-institut.co.rs/storage/53/5e5a93abb8604_Spektakli-20.-veka%2C-Miroslava-Lukic.pdf (преузето 16. јула 2023)
- Матић, Милош. 2009. *Размена добара у сељачком друштву Србије*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Мишковић, Наташа. 2010. *Базари и дулевари – свети живоћи у Београду 19. века*, Посебна издања 7, Београд: Музеј града Београда https://edoc.unibas.ch/35310/1/20200106224629_5e13aab589168.pdf (преузето 16. јула 2023)
- Kovač, Senka. 2014. Uvodne napomene. U: *Tradicije u Evropi: modifikovanje, izumevanje i instrumentalizacija tradicije*. ur. Senka Kovač i Miloš Milenković, 19-21, Београд: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Sirogojno: Muzej na otvorenom Staro selo Sirogojno. Etnoantropološki problemi e- Monografije, knjiga 7, <http://www.anthroserbia.org/Publications/Details/64> (преузето 16. јула 2023)
- Nedeljković, Saša. 2007. Antropologija savremenosti ili antropologija kao savremenost: Antropologija između prezentizma i temporalizma. U: *Antropologija savremenosti*, ur. Miroslav Niškanović, 5–22. Etnološka biblioteka. Knjiga 23. Београд: Srpski Genealoški centar
<http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/ANTRPOLOGIJASAVREMEN OST.pdf> (преузето 16. јула 2023)
- Ože, Mark. 2003. *Varljivi kraj stoleća*. Београд: Biblioteka XX vek.
- Ože, Mark. 2005. *Prilog antropologiji savremenih svetova*. Београд: Biblioteka XX vek.
- Pavković, Nikola. 1972. Društveni značaj tradicionalnih godišnjih sajмова. Etnološki pregled 10: 97-103.
- Sulima, Roh. 2005. *Antropologija svakodnevice*. Београд: Biblioteka XX vek.

Мср Сташа Арсеновић Копривица, етнолог – антрополог, кустос Музеј Војводине

Љиљана Трифуновић, етнолог, музејски саветник Музеј Војводине

Агнеш Нађ Абоњи, етнолог, музејски саветник Градски музеј Сента

УТИЦАЈ КОНЗУМЕРИЗМА НА ТРАДИЦИЈУ ВАШАРА У СРБИЈИ

Сажетак: У традиционалној култури Срба вашар се може посматрати кроз његову функцију и улогу у празновању одређених светаца, важних датума или неговању праксе одржавања. Вашари представљају места окупљања која увек испуњавају своју комуникацијску, презентацијску и продајну функцију робе и услуга, која је одувек била разноврсна. Друга половина XX века изнедрила је велике промене, које су довеле до трансформације вашара, нарочито у сегментима понуде робе. Политичко-економске и културно-друштвене инверзије допринеле су експанзији конзумеризма као једног од елемената економске политике. Нове идеологије шездесетих година, друштвене промене и културна кретања довела су до делимичног дисконтинуитета заступљености и потражње традиционалних вашарских производа и услуга. Традиционални начин вашарског излагања и продаје робе и услуга никада није био одбачен, али је за поједине – нове врсте предмета модификован и прилагођен (предмети израђени од пластике, надгробни споменици, текстил са шаљивим или вулгарним натписима, слаткиши са порукама сексуалне конотације и др.). Нови производи на традиционалном вашарском тржишту праве један мали заокрет у презентацији и продаји предмета у складу са потребама савременог потрошача.

Кључне речи: транзиција, економска политика, конзумеризам, нова роба, потрошач, економија, потрошња, кич, пластика

ВАШАР И НОВА РОБА

Утицај конзумеризма на традицију вашара у Србији је сегмент истраживања које се односи на посматрање вашара највише кроз његову праксу опстанка и одржавања. Иако је сам крај XX века обележила трансформација економске политике целе наше земље, вашари су успели истовремено да пркосе, али и да се прилагоде новом, либералнијем и модернијем начину пословања. Упркос променама, вашари никада нису изгубили своју основну мисију – мисију окупљања, која увек испуњава своју комуникацијску, презентацијску и продајну функцију робе и услуга, која је одувек била разноврсна (Марјановић, 1996, 2).

Инспирација за рад који се бави потрошњом и потребама савременог потрошача лежи у теренским истраживањима која су обављена 2017. и 2019. године на вашарима у Бачкој Тополи, Шиду, Руми и Дебељачи, где су забележене фотографије свих производа и услуга које се нуде, а потом је направљена селекција грађе на савремене, односно нове производе који су једнако заступљени на свим вашарима у Србији. Селекција је извршена и издвојени су производи модерног доба који, иако не доминирају вашарским тржиштем, буде интересовање због начина излагања, оглашавања, цена и заинтересованости потрошача. А нарочито побуђују интересовање због натписа, рекламирања, поготову предмета традиционалне израде који имају савремену употребу.

Неки од производа који су се издвојили из целокупног корпуса вашарске понуде и који су предмет анализе овог рада јесу: гумени опанци који су изложени на простирци заједно са кожним, као и слика – уље на платну, затим кожна јакна и стилски самостојећи сат изложени као сет на ливади, затим грнчарски производи за савремену употребу, мирисне и декоративне свеће, пластични предмети за домаћинство, бела техника, слаткиши различитих облика сексуалне конотације, лизалице са натписом *Јелен њиво*, опрема за кућне љубимце, доњи веш, пољопривредна механизација и надгробни споменици. Даље, роба са натписом *Акција 600 и 3 њо цени 1*, предмет метална кашика за обување са натписом *Србија се саињаиши неће*, шиваће

Сл. 1 Лизалице *Јелен њиво*, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

машине са оглашеним сервисом *Појрављам шиваће машине са конџакџи џелефоном*, брендирани производи од љуте паприке *Lonewolf chili products*, ковачка радионица *HUĐIN* из Темерина, која је своју производњу преоријентисала на израду резервних делова за пољопривредну механизацију, и напослетку, табле за капију са упозорењима на пса чувара са шаљивим натписом *Драџи јосџи, чувајџе костџи*. Ово су само неки од примера изложених производа у вашарској понуди који су заједнички свим вашарима у Србији. Скретање пажње на њих помоћи ће у разумевању основне терминологије која се тиче трансформације тржишта у Србији с краја XX века.

Вишедеценијске трансформације тржишта које су задесиле нашу земљу могу се посматрати кроз неколико етапа. Ове велике промене различите друштвене науке одређују разнородним терминима и временским одредницама. У антропологији, опште прихваћене фазе транзиције обухватају две, где прва фаза носи назив *џрва*, *џредџиранџиџија* или *хидридна* транзиција и траје од краја 1980-их до 2000. године, а друга фаза носи назив *друџа* или *џрава џиранџиџија* и траје од 2000. године до данас (Ковачевић, 2007, 1-166). Постоје и мишљења да се друга фаза транзиције може поделити на *џочџишу* и *зрелу* транзицију, које обухватају период до и од 2008. године.

Процес транзиције изнедрио је бројне промене у развоју економије, финансијског пословања, развоја тржишта и потрошње. Либерализација тржишта учинила је да приватно предузетништво доживи своју експанзију. Наиме, нови начин производње, који ће свој процват доживети 1980-их година, познат као мала привреда, допринеће увећавању приватне својине, те неретко и прерастању државних у приватна предузећа, а занатлије ће се трансформисати у мале привреднике и трговце (Vujić, 2011, 143-166).

Вашарско тржиште, на којем се данас суочавају традиционално и модерно, током транзиције је такође претрпело одређене промене. Те промене се могу посматрати двојачко, односно путем два феномена – понуде и потрошње. Наиме, једна од одлика вашара, која поносно пркоси савременом добу и савременом потрошачу, јесте продаја занатских производа и производа домаће радиности. Овакви производи се и данас неретко могу наћи на вашарима у свом традицијском излагачко-продајном аспекту или пак у савременом контексту. Дакле, понуда на вашарима је задржала свој традиционални дух али је додала и производе савременог друштва, те се у овом случају вашари схватају и као места прилагођавања потребама савременог потрошача. Овакав вид разноликог тржишта суочава традиционално и модерно, квалитетно и мање квалитетно, трајно и пролазно, скупо и јефтино, те вашаре приказује као медијум комуникације која се може одвијати на свим нивоима.

Сл. 2 Шиваће машине, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

***НОВО ECONOMICUS* – КУЛТУРА И ЕКОНОМИЈА**

Разумевање економије у социјалном и културном контексту захтевало је вишедеценијски истраживачки напор у дефинисању поља истраживања финансија. Крајем XX века, хуманистичке науке попут социологије и антропологије преиспитивале су значење појма култура.

Изворно значење речи „култура“, која води порекло из латинског језика: cultura, ae f. – обрађивање, гајење, нега и сађење, поимање културе смешта у ограничен и јасно дефинисан контекст. Током година научних расправа

дошло се до савременог значења овог термина, који културу схвата као широк појам који се односи на целокупан живот човека. Савремена дефиниција појма културе подразумева знања, умећа, мишљење, веровање, осећања и вредности. Проширење појма културе допринело је истовременој трансформацији и у схватању финансија, те њеном инкорпорирању у културне оквире који су важни за разумевање потрошње, потрашачке културе и самог тржишта (Матић, 2020, 1- 290).

Како би се прожимање културе и економије разумело у потпуности, неопходно је растумачити и како је заправо дошло до креирања куповне свести код човека, где се човек поставља у двојак контекст – руралног и урбаног простора, а економија посматра са становишта размене и економске политике (Матић, 2007, 86-96). У првом сегменту, тумачење потрошача у руралном окружењу који се бави робном разменом (Матић, 2009, 1-195) указује на циљану и непромишљену размену ради опстанка, што Мери Даглас схвата као културну размену са комуникацијским аспектима, из чега ће се касније развити свесна потрошња. Друго становиште, пак, рађа *Ното Есопотісис*-а, који обавља свесну размену са јасном рачуницом и промишљањем о уложеним средствима и добијеним ресурсима (Зарић, 2019, 169-198). Наука оваквог потрошача види као рационалног и усаглашеног са савременом економском политиком. Оваква дихотомија у проучавању развоја економије, где је суочено рурално и урбано, довела је до реинтерпретације човека као културног бића, и културе као свеобухватног појма, који садржи и финансијске конструкте.

Прожимању појмова култура и економија претходила је научна дебата и реконструкција хипотезе о настанку економије и робној размени као темљу на којем почива. Различити приступи изнедрили су додатна питања о трансформацији друштва које је у одређеном, најчешће кризном моменту, трансформисало робу у новац, капитал у озбиљне економске стратегије, економску политику и развој тржишта, што Саша Недељковић истиче као:

„Proučavanje finansija ne možemo ograničiti samo na svet novca, već se finansijska aktivnost javlja svuda gde se neki predmet, ili neka roba, javlja kao opšti medij u razmeni ili kao sredstvo plaćanja za svaku vrstu robe i usluge” (2014,11).

Сл. 3 Бела техника, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Иако критикован, овако посматран вид трансформације економски освешћеног друштва функционисао је по принципу процене потражње одређене робе, али и њене способности трансформације од робе која има новчану вредност до робе која је сама по себи средство плаћања.

„U kriznim periodima, kakav je bio i period okupacije Srbije tokom II svetskog rata, pojedine vrste robe, zbog nestašice, specifičnog odnosa ljudi prema njima i karakteristika same robe, ali i zbog slabljenja novčane monete, postaju sredstva plaćanja, znatno pogodnija i povoljnija od novca.” (Исто, 12).

За препознавање концепта потрошње, неопходно је сагледати два кључна појма у економском и антрополошком смислу, који ће допринети и разумевању разноврсности робе и услуга на вашарима, те њиховом опстанку. У економском свету појам тржишта представља поље презентације и продаје, односно дистрибуције робе и услуга, а у антрополошком свету – комуникацијско поље које доприноси ширењу различитих обавештења, информација, проширивању посла и поља деловања у сигурном позиционирању и развоју здраве конкурентности. Вредност робе се изражава новцем, чему претходи потражња. Дакле, вредност робе је условљена најпре њеном потражњом; када је успостављена потражња за одређеном робом или услугом, онда је могуће успоставити цену робе и услуга, а онда на сцену ступа новац. Тако новац са једне стране представља средство плаћања, а са друге – средство идентификације и потврђивања моћи и класа, како друштвених тако и робних (Erdei, 2008, 1-398).

За разлику од појмова робне размене, новца, финансија и економије, појам потрошње је у антрополошкој науци на самом почетку претрпео велике критике, да би крајем XX века био доживљен као важан сегмент на пољу истраживања економије, као и на пољима масовне потрошње, понашања потрошача и социјалне организације и функционисања тржишта. Потрошња се схвата као културни простор и друштвени комуникацијски процес у којем настају, функционишу и у којем се презентују потрошачи (појединци и заједница), роба и услуге.

Сл. 4 Мирисне свеће, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

ТРАНЗИЦИЈА ТРЖИШТА

У политичком и економском смислу, појам транзиције се односи на брзи развој друштва, на његову трансформацију и преображај из традиционалног у модерно, у друштво које прераста из социјалистичког једнопартијског система у либерално-демократско друштво мењајући и културне системе и обрасце.

У Србији је транзиција имала три развојна пута, које под једним именом Драгана Антонијевић обједињује као *хидридна транзиција* (2009, 2). Први је везан за почетак 1980-их година, када се капитализам усваја и развија узлазном путањом, а приватна својина и приватни приходи безгранично се увећавају. Потом, крај 1980-их година, када се растом приватних прихода развија тзв. мала привреда, подржана либерализацијом протокола, права и обавеза произвођача и трговаца. И недуго потом, 1990-те кризне године, када се јављају сива економија и црно тржиште, који мењају протоке робе и услуга, а где цвета пијачна и бувљачка продаја робе (Kovačević & Antonijević, 2013, 75-93).

Сл. 5 Чувај се њса, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Сл. 6 Саобраћајна обавештења, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Културно-друштвене и политичко-економске прилике које су задесиле Европу 1980- их година XX века индиректно су утицале и на трансформацију тадашње Југославије. Наиме, продирање европских вредности у окриље социјалистичког режима изнедрило је, чини се у то време неопходан – „раскид с прошлошћу” (Стојановић & Матић, 2010, 11). Делимичан продор западних модела и образаца понашања, са акцентом на развој потрошачког капиталистичког друштва, узимао је маха у урбаним срединама. Ово је довело до трансформације градова и њиховог становништва, а нарочито се огледа на пољу тржишта, што ће се касније показати и на пољу мањих руралних средина.

„Циљ државе је био јасан: доказати да у социјалистичком државном уређењу може да се живи (макар привидно лагано) као на Западу. Осим тога, идеја о потрошачком друштву је полако, али сигурно продирала у рурални сегмент друштва и доприносила раније декларисаном циљу: разарању сељаштва. Без обзира на мотиве и намере, неоспорно је да је материјална потрошња урбаног друштва цветала, а она је била израз прихватања једног другог, за многе потпуно новог урбаног стила живота, стила који је подразумевао знатну алокацију новца у сфере културне и социјалне потрошње, пре свега на забаву и разоноду: позориште, биоскоп, књиге, уметност, спорт“ (Исто, 12).

Мимо контроле социјалистичке бирократије увећавало се приватно предузетништво и приватна својина почетком осамдесетих година XX века. У овоме се огледа капиталистичка редистрибуција, која подразумева максималну искористивост расположивих ресурса, која је супротна социјалистичкој рационализацији и контролисаног експлоатацији ресурса у свим регионима подједнако, и у свим сегментима тржишта. Ово представља кључну разлику у схватању појма економије у два дијаметрално супротна политичка система – социјализма и капитализма. За разлику од капитализма, који је тежио константном увећању ресурса, социјализам је представљао политички систем који се залагао за моћ расподеле ресурса са сврхом јачања монопола на тржишту. Оваква политичка и економска идеја довела је до маргинализације малих произвођача, занатлија и ситних трговаца (Стојановић & Матић, 2010, 15).

ПЛАСТИКА – НОВО НА ТРЖИШТУ

Крај 1980-их и почетак 1990-их година XX века означен је као период економске трансформације. Наиме, овај период је обележен симболичким раскидом са старом идеологијом, режимом и политиком, и највећа симболичка моћ се доделила предметима израђеним од пластике који су били у масовној употреби. У Југославији је све до тада постојала „Југопластика“, фабрика за масовну производњу предмета од пластике. Како објашњавају аутори изложбе *Пластичне деведесете*:

„Деведесетих година 20. столећа Србија је доживела готово потпуну економску девастацију, њено становништво је било суштински осиромашено јер је потрошило готово све ресурсе, и у таквим условима пластика, симболички изражава дегенерацију система вредности и културно-социјалне процесе који се дешавају у друштву. Управо у неприметној свеприсутности јефтине пластике лежи снага те њене симболичности.“ (Стојановић & Матић, 2010, 26)

Отварањем све више мањих привредних предузећа која су се бавила производњом пластике и њиховом борбом за позиционирање на тржишту, пластика се трансформише у предмете свакодневне употребе са потпуно новим социолошким, економским и културним контекстом и потпуно новим комуникацијским аспектима. Производили су се предмети и за потребе индустрије, али и за домаћинство, посуђе, играчке и др. На овај начин се тржиште диференцирало и градила се здрава конкуренција.

Кључ успеха у заузимању тржишта лежао је у јефтиној сировини за производњу предмета од пластике: улагања за почетак и развој производње предмета од пластике су била минимална, зарада је била неминовна. Предмете од пластике одликује практичност, јефтиноћа, доступност, одрживост, лако одржавање, могућност рециклаже и/или промене намене предмета.

Окупирање тржишта пластичном робом и јефтним услугама комуницирало је на погрешан начин. Наиме, на овакав начин слала се искривљена слика о новоствореном потрошачком друштву у жеку капитализма, који је у Србији прихваћен тек једним својим малим делом, и то на погрешан начин. Лажна слика о капиталистичком напретку и настаје – како је Милош Матић назива – *кулийурном дејрагацијом*:

Сл. 7 Пластика, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Сл. 8. Кашика за обување, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

„Пластичне вредности се, у ствари, користе као сурогат дотадашњих реалних материјалних и симболичких вредности, па тако пластични послужавник није исто што и онај сребрни, пластична чинија није исто што и она фина порцуланска из Чешке, пластични накит није исто што и онај златни или бисерни итд. На овом месту је заправо сигнификантно у коликој мери се културне и симболичке вредности банализују свођењем на своју форму. За једног обичног човека све лежи у очигледној чињеници да због недостатка новца уместо материјално вредних купује материјално безвредне пластичне ствари, а у томе у ствари лежи комплексна информација о културној деградацији.“ (Исто, 37)

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Традиционални вашари пркосе модерном времену, које савременом потрошачком друштву нуди брзу, доступну и лаку *йрјовину из фойшеље*. Опстанак таквог вашара је сведочанство хумане комуникације и трговине за коју треба одвојити време, имати стрпљења и припремити готовину. Љубитељи оваквог начина куповине памте датуме одржавања њима значајних вашара, посећују их и на тај начин не само да задовољавају своје потребе, већ истовремено постају део традиције која их враћа у нека давна времена. Зато се за вашаре каже и да су места обилне хранем добре забаве и раздраганих људи.

Вашари представљају тржиште на отвореном који у основи садрже комуникацијске, презентацијске и аспекте размене, чији је крајњи циљ остваривање профита и неформални развој трговине. У савременом контексту вашари се могу схватити као места комуникације, сарадње и интеракције између потрошача и производа. Вашарско тржиште препознаје три међусобно условљена фактора који су важни за развој трговине као једне од основних функција вашара, а то су потражња, производ и потрошач.

Потражња производа на вашарима директно утиче на развој различитих врста производа и креирање понуде спрам потреба савременог потрошача, иако та потреба може бити подложна променама и на њу могу утицати различити фактори. Даље, вашар даје одговоре на питања која се тичу мотива за одлазак на одређену манифестацију те врсте – које су то потребе потрошача и/или само посетилаца. Такође, говори о њиховим социодемографским карактеристикама и пружа друге одговоре који воде ка истраживању тржишта на отвореном.

Сл. 9 Гумени слаткиши, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Вашаре можемо посматрати и у светлу чињенице да делују на мултифункционалном пољу које подразумева развој сарадњи у економском, друштвеном и културном смислу; да се на вашарском тржишту нуди широк спектар врста производа и услуга, и да се поред понуде налази и потрошачка тражња. Потражња савременог потрошача имплицирана је мотивима и жељама за одређеним услугама и производима, који их и покрећу на долазак на одређени вашар.

Сл. 10 Нагробни сјоменици, Дебељача, 2019.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Сл. 11. Дворишне чесме, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

Важно је скренути пажњу и на феномен слободног времена. Друштвени сектор слободног времена може имати изузетно велику улогу у проучавању понашања потрошача или посетилаца на вашарима, где се уочава путања њиховог кретања, селекција и куповина производа, начин комуницирања и коришћења других вашарских услуга попут забаве или гастрономских специјалитета.

Осим што утичу на остваривање различитих бенефита у економском животу појединца или једне заједнице, вашари првенствено утичу на доступност различитих производа и услуга на једном месту. Осим што се огледају у симбиози са економијом (трговином), вашари се отварају и за домаће и стране туристе, те постају и туристичке атракције. Туристичка тражња директно утиче на развој различитих врста туризма и креирање пакета спрам потреба туриста.

„Туристичка тражња је комплексан феномен и на њу утичу бројне детерминанте које током времена могу бити подложне изненадним променама, што проузрокује висок степен еластичности туристичке тражње.“ (Хаџић и сарадници, 2018, 2).

Тако културни туризам делује на широком пољу које подразумева сарадњу у економском, маркетиншком, туризмолошком и образовном смислу. Осим што омогућава излазак културе на тржиште, ова врста туризма унапређује живот локалног становништва, остварује сарадњу између сектора културе и сектора туризма, те подиже едукацију на један виши ниво, где успева да задовољи потребе туриста за стицањем нових знања из области културе. Ово су само неки од многобројних позитивних ефеката неговања *вашарске културе* на социокултурни живот локалног становништва (Гавриловић, 2011, 221-234), где се омогућава остваривање економских бенефита, доприноси ревитализацији културног наслеђа и буђењу колективне свести о значају очувања културне баштине и културног идентитета (Срећковић, 2021, 179-197).

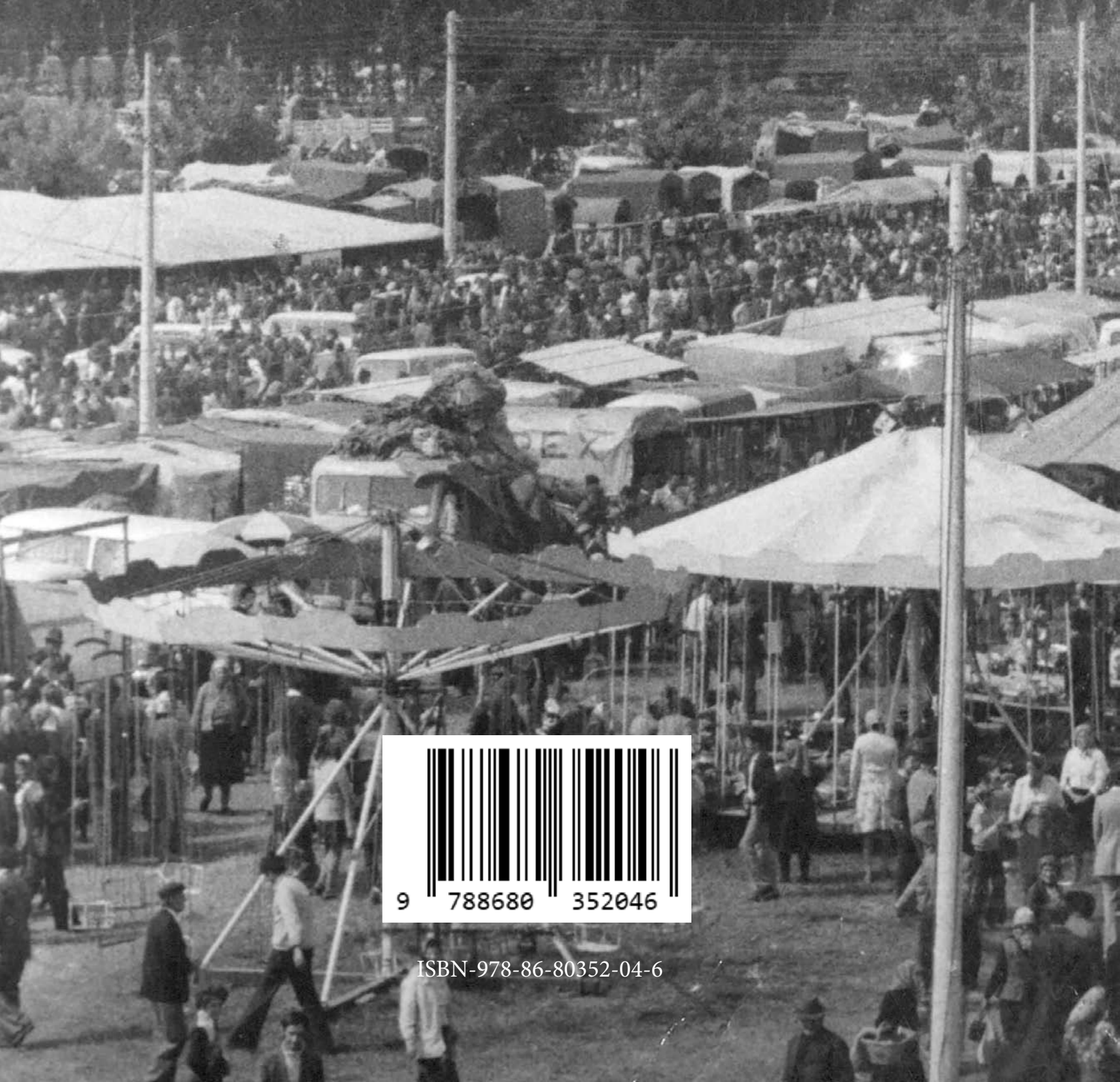
Сл. 12 *Вашар*, Бачка Топола, 2017.
(фото: Сташа Арсеновић Копривица)

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Гавриловић, Љиљана. 2011. *Поштраја за особеношћу: изазови и дилеме унушар концепција очувања и рејрезентивовања немајеријалној културној наслеђа*, Етноантрополошки проблеми, н.с. год. 6. св. 1: 221-234.
- Зарић, Милош. 2019. *Предузејништво и транзиција у Србији у олегалу медија: Антиројолошка анализа ирича о итехнолошко – иредузејничким идохвајима*, Антропологија, 19, св. 1: 169-198.
- Ковачевић, Иван. 2007. *Антиројолошка транзиције*. Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд.
- Марјановић, Весна. 1996. *Вашари и свейковине код Срба*, Музеј Војводине, Бор.
- Матић, Милош. 2007. *Предузејништво у савременој Србији, Концепт руралне економије као модел мишљења у савременом иредузејништвоу*, Antropologija, 3: 86-96.
- Матић, Милош. 2020. *Предузејништво и култура, Антиројолошка анализа економској ионашања иредузејника у Србији*. Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд.

- Срећковић, Саша. 2021. *Зашићенима нематеријалној културној наслеђа – сложености и изазови*, Гласник Етнографског музеја, св. 85: 179-197.
- Стојановић, Марко, Матић Милош. 2010. *Пластичне деведесете*. Београд: Етнографски музеј
- Хаџић, Олга, Недељковић Кнежевић Милена, Пивац Тајјана. 2018. *Менаџмент одрживој развоја културног туризма. Стилхолдерски приступ*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство.
- Antoniјевић, Dragana. 2009. *Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu*, Етноантрополошки проблеми, н.с.год. 4. св. 1: 13-35.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje: teorije i koncepti na kraju dvadesetog veka*. Београд: Библиотека XX век.
- Kovačević, Ivan, Antoniјевић Dragana. 2013. *Ogled iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu*, Етноантрополошки проблеми, н.с.год. 8, св. 1: 75-93.
- Matić, Miloš. 2009. *Razmena dobara u seljačkom društvu Srbije*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Nedeljković, Saša. 2014. *Robna valuta na crnom tržištu u Srbiji 1941–1944. kao predmet istraživanja finansijske antropologije*, Антропологија, 14, св. 3: 9-26.
- Vujović, Sreten. 2011. *The Center for Liberal-Democratic Studies as an NGO Promoting Economic Neoliberalism in Serbia*, Етноантрополошки проблеми, н.с.год. 6, св. 1: 143-166.

cip

ISBN-978-86-80352-04-6